तृतीयोऽध्यायः

1. स्वातन्त्र्यात्परं टीकाग्रन्थानां विकासनिरूपणं महत्त्वञ्च।
2. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतटीकाकाराणां कालक्रमेण परिचयः।
3. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतेतरटीकाकाराणां कालक्रमेण परिचयः।
4. स्वातन्त्र्योत्तरकाले प्रणीतानां संस्कृतटीकाग्रन्थानां संस्कृतेतरभाषा-प्रणीतानां टीकाग्रन्थानाञ्चाकारादिक्रमेण परिचयो वैशिष्ट्यञ्च ।
5. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतटीकाकाराणां संस्कृतेतरटीकाकाराणाञ्च टीकया सह अकारादिक्रमेण विरचिता सूची।

अथ तृतीयोऽध्यायः

1. स्वातन्त्र्यात्परं टीकाग्रन्थानां विकासनिरूपणं महत्त्वञ्च

टीका शब्दस्य व्युत्पत्तिः टीक्+टाप् इति टीक् धातो टाप् प्रत्ययस्य टीका इति शब्द निष्पद्यते। अस्या भावार्थो भवति व्याख्या भाष्यञ्चेति। अर्थात् टीका साहाय्येन छात्रेभ्य संस्कृतमूलसामग्रयाः ज्ञानसम्पादनाय अवसरः कल्प्यते ।

व्याकरणशास्त्रे टीकाग्रन्थानां प्रादुर्भावो विकासश्च -

व्याकरणशास्त्रे टीकाग्रन्थलेखनस्य परम्परेयं नाधुनिकी अपितु व्याकरण-शास्त्रस्यैतिह्ये दृष्टिपातेन ज्ञायते यत् पाणिनिकालात्परं मूलार्थावबोधने विलिखिता टीकाग्रन्थपरम्परेयं प्राचलत्। मूलसूत्रार्थ-परिष्काराय स्वीयमतस्योद्घाटनाय च वार्तिककारेण ये वार्तिका विलिखिता महाभाष्यकारेण च यद्महाभाष्यग्रन्थः प्रणीतः तत्रैवास्याष्टीकाग्रन्थलेखन-परम्पराया बीजोत्पत्तिरभवदिति। पतञ्जलेरनन्तरं ग्रन्थरचनायां द्वे शाखे प्रचलिते आस्ताम् । एका अष्टाध्यायी-परम्परा तर्हि अपरा प्रक्रियानुसारी-परम्परा चेति।

तत्र व्याकरणशास्त्रस्यैतिह्ये बहवः ग्रन्था अष्टाध्यायीमनुसृत्य मूलग्रन्थेव प्रौढ़पाण्डित्येन वैदुष्येन च परिपूर्णाः काले काले विलिखिताः। तद्यथा- अष्टाध्यायीपद्धतिमनुसृत्य विरचितेषु ग्रन्थेषु जयादित्यवामनस्य (6-7 शताब्द्यां) काशिकावृत्तिः, विमलमतिप्रणीताः भागवृत्ति' (अनुपलब्धा) पुरुषोत्तमदेवस्य (12 शताब्द्यां) भाषावृत्तिः, शरणदेवस्य (1173 ख्रिस्ताब्दे) दुर्घटवृत्तिः भट्टोजीदीक्षितस्य-शब्दकौस्तुभश्च प्रमुखा व्याख्याग्रन्थाः सन्ति । अष्टाध्याय्या प्रक्रियाग्रन्थेषु

रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदी तथा तस्य व्याख्या प्रौढ़मनोरमा, वरदराजाचार्येण प्रणीता मध्य-लघु-सार-सिद्धान्तकौमुद्यः ततश्च नागेश-प्रणीताः बृहच्छब्देन्दुशेखरः लघुशब्देन्दुशेखरः परिभाषेन्दुशेखरश्चादयः प्रमुखा व्याख्याग्रन्थाः सन्ति।

व्याकरणशास्त्रस्यैका दार्शनिकग्रन्थलेखनस्यापि धाराप्रवाहिता तत्र महाभाष्यग्रन्थः प्रमुखोऽस्ति । ततश्च महाभाष्यस्य दीपिकाख्यायाः टीकाकारः भर्तृहरिः 'वाक्यपदीयम्' नामकदार्शनिकग्रन्थं व्यरचयत्। तदनन्तरं कौण्डभट्टस्य वैयाकरणभूषणसारं नागेशभट्टस्य वैयाकरणसिद्धान्त-मञ्जूषालघुमञ्जूषा-परमलघुमञ्जूषा चेति प्रौढ़ग्रन्था प्रणीताः । व्याकरणस्य स्फोटविषयमधिकृत्यापि मण्डनमिश्रस्य स्फोटसिद्धिः कौण्डभट्टस्य स्फोटवादश्चादयः ग्रन्थाः विलिखिताः। एते सर्वे ग्रन्था मूलांशसम्पोषका दुरूहार्थवबोधका व्याकरणदर्शनद्योतकाः स्फोटतत्वं स्फोटकाः शब्दार्थसम्बन्धावबोधकाश्च सन्ति।

मूलग्रन्थैव प्रणीता एतादृशाः सर्वेः ग्रन्थाः टीकाग्रन्थलेखनपरम्पराया-माकरग्रन्था इव विद्यमाना दृश्यन्ते। कारणादस्मादेव प्राचीनकालादेवैतेषु ग्रन्थेषु सरस्वती समुपासकैः विद्यद्भिः नैकाः टीकाग्रन्थाः प्रणीता। टीकाग्रन्था न केवलं मूलग्रन्थेष्वेवापितु टीकाग्रन्थेष्वपि सारल्येनार्थावबोधनपरा विरचिता उपटीकाग्रन्था दृष्टिपटले समागच्छन्ति । तद्यथा- भट्टोजीदीक्षितप्रणीतसिद्धान्तकौमुद्यायाः प्रौढ़मनोरमाया व्याख्यायाः सरस्वती ज्ञानेन्द्रकृत-तत्वबोधिनी टीकाऽस्ति, तस्यापि वाजपेयी नीलककण्ठप्रणीता सुखबोधिनी उपटीका मिलति। एवमेव महाभाष्ये भर्तृहरेः दीपिकायाः कैयटप्रणीता 'प्रदीप' प्रटीका मिलति तस्यापि नागेशभट्टस्य भाष्य-प्रदीपोद्द्योतः अस्ति, तत्र पायगुण्डे वैद्यनाथकृत प्रदीपस्य 'छाया' टीका च

विद्यते। एवमेव सरस्वती-समुपासकैः शाब्दिकैः स्वातन्त्र्योत्तरकालेऽपि टीकानां प्रटीकानामुपटीकानां वा लेखनस्येयम्परम्परा प्रचाल्यमाना दृश्यते।

स्वातंत्र्योत्तरकाले टीकाग्रन्थानां विकासक्रमः-

स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य महाभाष्याधारीकृत्य विरचितासु प्रमुखटीकासु वा व्याख्यासु हिन्दीभाष्यः (नवाह्निक भागस्य) पं. चारुदेवशास्त्रिणः, संस्कृतहिन्दीव्याख्या- (पञ्चमह्निकपर्यन्तं) पं मधुसूदनप्रसादमिश्रस्य, आंग्लभाषायां व्याख्या (सम्पूर्णभाष्यस्य) श्री एस. डी. जोशी महोदयस्य अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिभाष्यप्रणेता पं. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु महोदयाः (महाभाष्य-विद्वासः): हिन्दीव्याख्या (द्वाह्निकभागस्य) माधवशास्त्री भण्डारीकृतश्च प्रमुखाः सन्ति । **सिद्धान्तकौमुदीटीकासु-** 'लक्ष्मी'- सभापति उपाध्यायस्य, कौमुद्या हिन्दी-व्याख्या-पंचोली श्री बालकृष्णकृता, 'सरला'-नेने पं. श्रीगोपालशास्त्रिणः, 'दीपिका' हिन्दी-व्याख्या-पाण्डेयः गोपालदत्तकृता, प्राभाकरी हिन्दीव्याख्या-पं श्रीप्रभाकर-शास्त्रिणश्चादयः प्रमुखाः सन्ति। **प्रौढमनोरमा-टीकाग्रन्थेषु** सशब्दरत्न प्रौढमनोरमाटिप्पणी नेने पं. गोपालशास्त्रिणः, 'प्रभा' उपाध्यायः सभापतिशर्मणः 'प्रभानाम्नी टिप्पणी' माधवशास्त्रिभण्डारिणः, 'विभा' (अव्ययीभावान्तः) सदाशिवशास्त्रिणश्चादयः प्रमुखाः सन्ति। **लघुशब्देन्दुशेखरस्य**-वरवर्णिनी (टिप्पणी) पं. गुरुप्रसादशास्त्रिणः, 'दीपकः' पवर्ततीय पं. नित्यानन्दस्य, 'राधिका' द्विवेदिनः पं. ब्रह्मदत्तस्य च समुपलब्धा सन्ति। **परिभाषेन्दुशेखरस्य** 'सुबोधिनी' टीका पं. विश्वनाथमिश्रस्य प्रमुखा अस्ति। वाक्यपदीयस्य 'अम्बाकत्री पं. रघुनाथशर्मणः 'प्रकाशाख्या' त्रिपाठिनः नृसिंहस्य च प्रमुखे स्तः। वैयाकरणभूषणसारस्य- 'सरला' नेने

पं. श्रीगोपालशास्त्रिणः 'सुबोधिनी-द्विवेदिनः चन्द्रिकाप्रसादस्य 'शाङ्करी' (मराठीभाषायाम्) मारुलकर पं. शंकरशास्त्रिणश्च प्रमुखाटीकाग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ।

एवमेव **वैया. सिद्धान्त लघुमञ्जूषाग्रन्थस्य** 'रत्नप्रभा' उपाध्याय पं. सभापतिकृता, 'विषमस्थलेषु टिप्पणी' पन्त पं. नित्यानन्दकृता, 'ज्योत्स्ना' शुक्ल पं. कालिकाप्रसादस्य च विशिष्टाः टीकाग्रन्थाः सन्ति। स्फोटविषयकग्रन्थेषु व्याकरणदर्शन भूमिका पीठिका प्रतिमाश्चेति रामाज्ञापाण्डेयकृताः प्रमुखा मौलिका ग्रन्थाः सन्ति।

टीकाग्रन्थानां महत्त्वम्

मूलोक्तार्थविशदीकरणं तावट्टीकायाः प्रथमं लक्ष्यम्भवति, विश्लेषणं तु नान्तीयकतानुगतमेव स्यात्किन्तु दुरूहार्थकं न स्यादिति प्रथमापेक्षा भवति। मघवामूलमिति न्यायेन प्रवर्तनं यत्रैकतो वैदुष्यप्रदर्शनमात्रोद्देश्यतां व्यनक्ति तत्रैवाऽपरत उपयोज्यत्वहानमप्यभिव्यनक्ति। बौद्धिकव्यायामाऽऽयामपराय-णानां विदुषां कृते तु स्वयमवबुद्धार्थत्वाट्टीकाऽनपेक्षितैव भवति तथापि तत्र सर्वथानुपयुक्ततेति न वक्तुं शक्यते, विषयविश्लेषणस्य वैशिष्ठ्यत्वादिति ।

टीकाग्रन्थानां व्याख्याग्रन्थानां वा प्रमुखमुदद्देश्यन्तु मूलार्थ-वगमोऽनायासेन जिज्ञासुभिर्भवेयुरित्यस्ति, तस्मादेव टीकाग्रन्थैः गुणदोषैर्विविच्यते। स्थाने स्थाने स्वसिद्धान्तोऽपि निवेश्यते टीकाकारैः। व्याकरणशास्त्रे प्रवेशकर्तृणां छात्रान् टीकाग्रन्थैः मूलग्रन्थानामपेक्षया झटिति अनायासेन च विषयावबोधनं गूढरहस्यावगमनश्च जायते यतो हि टीकाग्रन्थानां ग्रन्थालापनशैली वैशिष्ट्यपरिपूर्णा दूरूहार्थावबोधनक्षमा च भवति। टीका ग्रन्थेषु पदे पदे क्लिष्टप्रयोगाणां प्रक्रियाऽपि प्रदर्शिता दरीदृश्यते।

टीकाग्रन्थानामध्ययनस्य प्रमुखा लाभाः-

1. पदानामवबोधनाय टीकाग्रन्थाः सहायकाः सन्ति।
2. छात्रा व्याकरणांशानां यथाशीघ्रं समाधानं टीकाग्रन्थैः प्रासुं शक्यन्ते।

3. सुबन्त-तिङन्तादीनां प्रकृतिप्रत्ययानाञ्च ज्ञानं टीकाग्रन्थैः सारल्येन भवति।

4. नूतनपदानां मौलिकरूपेणावबोधनमपि भवति।

5. मूलग्रन्थानां टीका एव शिक्षणकर्मणि सहयोगं प्रददाति। अतः कथितं केनापि 'टीका गुरुणां गुरुः'।

6. भाषायाः विविधसम्प्रत्ययानां काले काले समागतानां व्यावहारिक-प्रयोगाणाञ्च ज्ञानं टीकाग्रन्थैः प्राप्तुं शक्यते ।

7. टीकाग्रन्थानां शिक्षणे प्रयोगः प्राचीनग्रन्थानां व्याकरणांशान् स्पष्टीकर्तु लाभप्रदो भवति ।

8. टीकाग्रन्थानां महत्वाल्लाभाच्च व्याकरणविचक्षणैः विदुषैः परम्परायाः पोषणार्थं व्याकरणशिक्षणे एतेषां ग्रन्थानां प्रयोगः क्रीयते ।

अस्मादेव व्याकरणशास्त्रकृतभूरिपरिश्रमैः बहुभिः विद्वद्भिः मूलार्थोद्घाटनाय दुरूहार्थावबोधनाय स्वीयनतस्य स्थापनाय छात्रहिताय विदूषां च सहयोगाय स्वातन्त्र्योत्तरकालेऽपि टीकाग्रन्थलेखनपरम्परा अनवरता अग्रेसररता दृश्यते नात्र विदुषां वैमत्यमनवरतटीकाग्रन्थ-प्रणयत्वादिति ।

एवं स्वातन्त्र्योत्तरकाले व्याकरणशास्त्रस्य न केवल संस्कृत-भाषायामपितु छात्राणां सौकर्याय विदुषैः हिन्दी-मराठी-गुजराती-बंगाली-पञ्जाबी चादयः नैकासु भारतीयभाषासु टीकाग्रन्थलेखनेन सह अनुवादकार्यमपि बहुधा कृतम्। अत्र आङ्ग्लभाषाविद् महावैयाकरणैः डॉ. एस. डी. जोशी, अयर के. वी., अभ्यंकर; के.वी. चादयैः महोदयैः आङ्ग्लानुवादेन टिप्पण्या टीकया च कार्यं कृतं तेन न केवलं भारतीयाऽपितु पाश्चात्याः संस्कृतप्रिया जना लाभान्विता अभवन्। अतः टीकालेखनपरम्परा भविष्येऽपि निर्बाधगतिमाना भविष्यति नात्र लेशमात्रवकाशः।

2. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतटीकाकाराणां कालक्रमेण परिचयो वैशिष्ठ्यञ्च-

1. पं. सभापति उपाध्यायः

(कालः 1882 ईशवीयतः 1966 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पं. सभापति उपाध्यायः स्वनैष्ठिकसाहित्यिकसेवया त्यागतपस्यामय-जीवनस्य सात्त्विकप्रवृत्तेः च कारणादर्वाचीनयुगस्य पण्डितेषु विशिष्ट-सम्मानास्पदमा-दरास्पदश्चासीत्। अस्य जन्म 1882 ख्रिस्ताब्दे 'बलिया' मण्डलस्य पूर्वीभागे गंगातीरवर्तिनि 'उदयीछपरा' ग्रामेऽभवत्।[83] अस्य पितुर्नाम पं. रामपलट उपाध्याये मातुर्नाम 'सखीदेवी' चासीत् ।

अध्ययनकालः-

पं. रामपलट उपाध्यायमहोदयस्य त्रिषु पुत्रेषु कनिष्ठोऽयं स्वग्रामस्य पं. बाबूरामोपाध्यायेन कस्यापि साधुनोक्तमुहूर्ते सारस्वतव्याकरणाध्यापनं प्रारब्धवान्। तदनन्तरं काश्यामेव पं. देवनारायणतिवारी 'तिवारी जी आदिगुरुरभवत् ।

अध्यापनकालः -

प्रारम्भकाले सभापतिमहोदयः आंग्लविद्यालयेषु संस्कृतस्याध्यापनकार्य कृतवान्। अनन्तरं च जीवनपर्यन्तं राजा बालदेवदासबिरलासंस्कृतपाठ-शालायामध्यापनं कृतवान्। काश्यामेवाध्ययनाध्यापनं कुर्वन् वर्षाणां षष्ठ्यधिकं कालं

---

83 का. की पा. परम्परा आ.व. उपाध्यायः, पृ. प्र.सं. 1983

काशीस्थ पण्डितसमाजे व्यतीतवान्। चतुरशीतिः (84) जीवनवेलायां स्वजीवनं संस्कृतस्योत्थानायाभ्युदयाय चापर्यत् तस्मात् नैकासु संस्थासु सम्मानं प्राप्नोत् ।

टीका-परिचयः -

विद्याव्यसनी उपाध्यायमहोदयः व्याकरणशास्त्रस्य परिष्काराय न्यायशास्त्रस्य गभीरमध्ययनमकरोत् । स्वानुशीलनप्रवृत्तेः कारणादेव सभा-पतिमहोदयेन न्यायस्य वेदान्तस्य च ज्ञानमर्जितम्। अध्यापनकार्यातिरिक्तकाले व्याकरणग्रन्थानां व्याख्यालेखने प्रावीण्यं प्राप्तवान्। अनेन विरचितानां चतुर्ण्णा ग्रन्थानां परिचयोऽधोलिखितप्रकारेण सन्ति-

1. लघुमंजूषायाः 'रत्नप्रभाटीका' नागेशभट्टस्यायमनुपमं ग्रन्थो वैयाकरण-सिद्धान्तमंजूषानाम्ना प्रख्यातमस्ति। अस्योपरि बहवष्टीका विरचिताः तथापि तेषामध्ययनेनापि ग्रन्थस्य ग्रन्थीनां समाधानं न मिलति। सभापतिमहोदयः स्वग्रन्थेः तादृशानां ग्रन्थीनां समाधानायाः प्रयासमकरोत् ।

2. शब्दरत्नेन सहिता प्रौढ़मनोरमायाः **'प्रभाटीका'** व्याकरणशास्त्रस्यास्य-दार्शनिकग्रन्थस्य सुबोधटीकायाः प्रणयनं कृतवान्। यस्याः सहाय्येन मूलग्रन्थस्य दुरूहानां विषमस्थलानामवबोधने सरलता भवति ।

3. सिद्धान्तकौमुद्या 'लक्ष्मीव्याख्या' प्रणीता। अस्यां टीकायां व्याकरण-शास्त्रस्य विभिन्नग्रन्थेषु तेषां सूत्राणां विषये यत् सिद्धान्तं स्थापितं तेषां सर्वेषामेकत्र संकलनमस्ति ।

4. वैदिकधर्मरहस्यम् – अस्मिन् ग्रन्थे सनातनधर्मस्य विरुद्धानामाक्षेपाणां निराकरणमस्ति। गुरोर्भक्तेः कारणादेय निःसन्तानमहामहिमति-वारीमहोदयस्य दाहसंस्कारादीन् कार्यान् पुत्रमिव सहर्ष स्वीकृत्य सम्पादयामास ।

उपाधिः -

भारतधर्ममहामण्डलेन 'महामहाध्यापकः' पदव्या तथा शाङ्गवेद-विद्यालयेन 'शाब्दिकरत्न' पदव्या च सुशोभितमकरोत् ।

प्रमुखाः शिष्याः

पण्डितसभापति उपाध्यायमहोदयस्य शिष्येषु पण्डितगणपतिशास्त्रि-मोकाटे महोदयस्य नाम उल्लेखनीयमस्ति । सः श्रीतात्याशास्त्रिप्रणीतायां भूति' टीकायां नवीनां व्याख्यां विरच्य तां सरलां सुबोधाञ्च कृतवान्। तच्छिष्यः पण्डितमुरलीधरमिश्र महोदयः (सं.सं.वि.वि. वाराणस्यां व्याकरणविभागाध्यक्षपदं सुशोभितवान्) रामचन्द्राचार्यप्रणीतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः श्रीशेषकृष्णप्रणीतां 'प्रकाश' नाम्नी व्याख्यां सम्पादितवान्। तथा चाऽनेन तस्या उपरि 'रश्मि इत्याख्यटिप्पणीं विलिख्य गूढस्थलानि सरलीकृतानि। पं. संभापतिमहोदयस्यास्यऽन्यो शिष्यः पं. बालकृष्णः पञ्चोली गुर्जर प्रदेशीयो ब्राह्मणः आसीत्। तस्य ग्रन्थद्वयमस्ति । तस्य अन्यतमो शिष्यः पण्डितकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयः गोरखपुरमण्डलस्य सरयूपारीणोब्राह्मण आसीत् ।[84]

सभापतिमहोदयस्य शिष्याः

1. गणपति शास्त्री मोकाटे महोदयः स्वगुरुवर्य श्रीतात्याशास्त्रीमहोदयस्य 'भूति' टीकाया नवीनव्याख्यायाः प्रणयन् कृत्वा छात्रेभ्यः सरल-सुबोधञ्चाकरोत् ।
2. गणपतिशास्त्री मोकाटे महोदयस्य शिष्यः पण्डित मुरलीधरमिश्र-महोदयः रामचन्द्राचार्येणविरचितायाः प्रक्रियाकौमुद्यायाः शेषकृष्ण-प्रणीतायाः प्रकाशनाम्नी व्याख्यायाश्च सम्पादनं सुयोग्यतया अकरोत्। स स्वलिखित

---

84 का. की. पाण्डित्य परम्परा- आ. ब. उपाध्यायः, पृष्ठ-480 प्र. सं. 1983

'रश्मि' नामक्या टिप्पण्या अपि विभूषितां कृत्वा गूढस्थलान् सुबोधाय श्लाघ्यं प्रयाशमकरोत् ।

3. पण्डित बालकृष्ण पञ्चोली - गुजराती ब्राह्मण आसीत्। सभापति-महोदयस्य सायुज्ये व्याकरणाध्ययनमकरोत् । स शास्त्रेषु यावद् निपुण आसीत् तदधिकम् लोकव्यवहारे, तस्य गुरुभक्तिर्विशेषः श्लाघनीय आसीत्। गुरु कृपया स ग्रन्थे द्वे विरचितवान्।[85]

4. पण्डितकालिका प्रसादः- पण्डितकालिकाप्रसादमहोदयो गोरखपुर-मण्डलस्य सरयूपारीणब्राह्मणावतंस आसीत्। शास्त्रेण सह लोक-व्यवहारेऽपि तस्य चातुर्य प्रशंसनीयमस्ति । व्याकरणशास्त्रस्य सूक्ष्मविवेचनायाङ्कृतकार्यवशात् पण्डितयागेश्वरशास्त्री विरचिता हैमवती टीका अनेनसम्पादिता या 1975 ख्रिस्ताब्दे संस्कृत विश्वविद्यालयेन प्रकाशिता। नागेशविरचित-वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा 'हैमवती' चोभये नितान्त उपादेया प्रामाणिकी च प्रस्तावनाभ्यां मण्डिते स्तः। अत्र तस्य शास्त्रीय वैदुष्यः स्पष्टतो दृग्गोचरो भवति।

2. महामहोपाध्यायतातासुब्बरायशास्त्रिणः

(कालः 19 शतकात् स्वातन्त्र्योत्तरकालपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः -

दाक्षिणात्येषु विद्वत्सु महानुभावोऽयमासीदग्रगण्यो विद्वान्। स्वातन्त्र्यो-त्तरकालेऽपि संस्कृतसेवां कृत्वा ब्रह्मलोक - गच्छत्।

---

85 का. की. पाण्डित्य परम्परा आ. व. उपाध्यायः, पृष्ठ-481 प्र. सं. 1983

अध्ययनकार्यम् -

तातोपनामको सुब्बरायशास्त्री रूद्राभट्ल रामलक्ष्मणशास्त्रिपादानां शिष्य आसीत्।

अध्यापनम् -

विजयनगरमहाराजसंस्कृतकलाशालाया आद्याः प्राचार्य इमे आसीत्। एतेषां सकाशाद पेरि सूर्यनारायण शास्त्री-भूषणमञ्जूषाद्युग्रन्थान्, ध्वन्यालोकः-काव्यप्रकाश-रसङ्गाधर-चित्रमीमांसादीनालङ्कारग्रन्थांश्च सम्यगधीतवान् ।

सम्मानोपाधयः-

जार्जसम्राट्तः 'महामहोपाध्यायः' इति सम्मानोपाधिम्, आन्ध्रविश्व-विद्यालयतः कलाप्रपूर्ण' इत्युपाधिञ्चैते प्राप्नुवन्।

कृति-परिचयः-

महानुभावोऽयं नागेशभट्टकृतलघुशब्देन्दुशेखरस्य स्वरसन्ध्यन्तं **'गुरुप्रसादं'** नाम्नी विपुलां व्याख्यान् एवं शब्दरत्नस्यानुव्याख्यां चित्रप्रभां खण्डयन्तो 'लघुटिप्पणी' नाम्नी टिप्पणीञ्च सल्लिखितवान् ।[86]

3. ब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहोदयः

(कालः 1890 ईशवीयतः 1964 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पाणिनीयपद्धत्या च सरलसंस्कृतशिक्षणस्याऽऽविष्कर्ता पदवाक्य-प्रमाणज्ञः वेदानां तलस्पर्शी विदुषः पं. ब्रह्मदत्तजिज्ञासोः सन् 1890 ईशवीये अक्टूबरमासस्य

---

86 नागेशभावप्रकाशः - पेरि सूर्यनारायणशास्त्री, प्र.सं. 2004 खि. पाणिनीय प्रकाशन, तिरूपतिः

चतुर्दशदिनांके पञ्जाबप्रदेशस्य जालन्धरमण्डलस्यैकस्मिन् ग्रामे सारस्वतब्राह्मणे पाठकगोत्रीये परिवारे जन्म अभवत्। अस्य पितुर्नाम रामदासः मातुश्चनाम परमेश्वरी आसीत् । अस्य बाल्यावस्थाया नाम 'लभुराम' आसीत्। नववर्षावस्थायां पितरौ दिवङ्गतौ। आर्षग्रन्थान् पठितुं प्रबलेच्छया विंशतिमितवर्षावस्थायां जूनमासे सन् 1912 ईशवीये सः पितुर्गृहात् पलायितः। सः स्वामिपूर्णानन्दसरस्वतिमहाभागस्य शिष्यत्मङ्गीकृतवान्। तेन नवीनं नाम दत्तम्- 'ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुरिति। तस्यपार्श्वे सोऽष्टाध्यायिक्रमेण पाणिनीय व्याकरणशास्त्रं ज्ञातवान्। काश्यामेव 1964 ईशवीये दिसम्बरमासस्य एकविंशतितमे दिनाङ्के श्रीजिज्ञासुमहोदयो दिवङ्गतः ।

अध्ययनकालः-

सन् 1926 ईशवीये वर्षे श्री जिज्ञासुमहोदयः कैश्चिच्छात्रैः सह काशीमागत्य सप्तसागर इत्याख्येस्थाने वासमकुर्वन्। अत्र सः वैयाकरण-मूर्धन्यात् पण्डितदेवनारायणत्रिपाठिमहाभागात् समग्रं व्याकरणमहाभाष्य-मधीतवान् । अत्रैव सदुण्ढिराजशास्त्रि-पण्डितगिरीशजीशुक्ल-गोस्वामि दामोदरलालमहोदयेभ्य प्राचीनानि दर्शनानि ज्ञातवान् । पण्डितभगवद्दत्त-महोदयात् सः शोधविषयमधीतवान्। एकेन आततायिना यवनेन स्वामीश्रद्धानन्दमहोदयो 1926 ईश्वीयस्यान्ते हतः । फलतः श्रीत्रिपाठि-महोदयस्यादेशेन सः काशीं निकटस्थमण्डलेषु शुद्धिकार्यं कृतवान्। पुनः सन् 1928 ईशवीयस्य मध्ये सोऽमृतसरनगरं गत्वा व्याकरणनिरुक्तादि-ग्रन्थानध्यापयति स्म। पण्डितब्रह्मदत्तो जिज्ञासुमहोदयो विस्तरेण मीमांसादर्शनमध्येतुं कतिपयैः स्वशिष्यैः सह 1932 ईशवीये वर्षे काशीमगच्छत। अत्र स महामहोपाध्यायात् पण्डितचिन्नस्वामिशास्त्रि-महोदयात्, तच्छिष्यात् पण्डितपट्टाभिरामशास्त्रिमहोदयाच्च गाम्भीर्येण पूर्वमीमांसाशास्त्रमधीतवान् । स श्रीपण्डितरामरट्टरटाटेममहोदयात् श्रौतग्रन्थानामध्ययनमकरोत् ।

अध्यापनकालः-

सन् 1920 ईशवीये वर्षे श्रीमतः स्वामिसर्वदानन्दस्य साधु आश्रमे (पुलकाली नदी हरदुआगञ्ज जिला अलीगढ़) श्रीजिज्ञासुमहोदयोऽष्टाध्यायी-क्रमेण पाणिनीयव्याकरणस्याऽध्यापनकार्यमारब्धवान्। सन् 1921 ईशवीयस्यान्ते सः 'गण्डासिंहबाला अमृतसर' नगरस्थे विराजनन्दाश्रमेऽध्या-पयन्नासीत्। सन् 1935 ईशवीये सः पुनः लाहौरनगरम्प्रति प्रस्थितः। सन् 1947 ईशवीयं पर्यन्तं सः लाहौरनगरे उषित्वा संस्कृतशास्त्राणां पठनपाठनकार्ये प्रवृत्त आसीत् ।

देशविभाजनानन्तरं सः काशीमागत्यः 'मोतीझील' इत्याख्ये स्थाने पाणिनीमहाविद्यालयं संस्थाप्य छात्रेभ्यः आर्षपद्धत्या संस्कृतशिक्षणं कुर्वन्नासीत्। भारतसर्वकारेण सन् 1932 ईशवीये श्री जिज्ञासुमहोदयः संस्कृतविद्वान् रूपेण पद्मविभूषण' इति सम्मानोपाधिना सम्मानितः पुरस्कृतश्च। श्री जिज्ञासुमहोदयस्य शिष्याणामेका सुदीर्घा परम्परा वर्तते।

कृतिपरिचयः -

पण्डितब्रह्मदतजिज्ञासुमहोदयः पाणिनीयाष्टाध्याया उपरि भाष्य-प्रणयनं कर्तुमेच्छत्। सोऽस्मिन् कार्ये तस्य शिष्यायाः प्रज्ञादेव्याः साहाय्येन साफल्यमवाप। सः स्वजीवनकाले पञ्चाध्यायमात्रमेवाष्टाध्याय्या भाष्यलेखनं पूरयितुमशक्नोत् । तस्य निर्देशने तच्छिष्या सुश्री प्रज्ञादेवी पाणिनीयाष्टाध्यायाः भाष्यलेखनं प्रारब्धवती। ग्रन्थस्य नाम प्रथमावृत्ति' रिति निर्धारितम्। पञ्चानामध्यायानां पाण्डुलिपिः सम्पूर्णा, प्रथम-द्वितीय-तृतीयाध्यायात्मकः प्रथमो भागः प्रकाशितः । सहसा श्री जिज्ञासुमहोदयो दिङ्गवतः। दुर्दैवात् पण्डितप्रवरजिज्ञासुमहोदयानामकाल-मृत्योर्वृत्तिरियम-पूर्णेव आसीत्। किन्तु प्रज्ञादेव्या षष्ठ-सप्तमष्टमाध्यायेषु तयैव पद्धत्या (सा) वृत्तिं विरच्य न्यूनतेयं दूरीकृता। एवं पाणिनीयाष्टस्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तं

ब्रह्मदत्तजिज्ञासुनाविरचिता, षष्ठसप्तमाष्टमाध्यायेषु च प्रज्ञादेव्या विरचिता प्रथमावृत्तिरियं लभ्यते। वृत्तौ विभक्तिवचनानुवृत्तिनिर्देशपुरस्सरं सूत्राणां व्याख्यानं कृतं विद्यते। न केवलं बालानामपितु विदुषां कृतेऽपि अस्या वृत्तेः उपयोगित्वमस्त्येवेति नात्र संशयः।

पण्डितजिज्ञासुमहोदयः 'काशिकावृत्तः ग्रन्थस्य भूमिकामलिखत मूल-मष्टाध्यायी च सम्पादयामास । स स्वामिदयानन्दप्रणीतस्य यजुर्वेदभाष्यस्य पञ्चदशस्वध्यायेषु विस्तृतं विवरणमलिखित् । यत्र स विविधटिप्पणीभिः व्याकरणप्रक्रियां सम्पुष्टवान्। सममेव स वेदविषयकं दयानन्दमतसम्पुष्टिपूर्वक-मेकाविस्तृता वैदुष्यपूर्णा भूमिकाऽपि लिखितवान्। अनेन बहवो निबन्धा लिखिताः तेषां संग्रह पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकेन प्रकाशितः। सः भर्तृहरिप्रणीताया व्याकरणमहाभाष्यटीकायाः सम्पादनकार्य-मकरोत्। काश्या विद्वत्सु पदवाक्य-प्रमाणज्ञः पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुः सर्वदा समाहत आसीत्। तथा च सः आर्षपठनपाठनप्रणाल्या आविष्कारप्रयोगकर्तृ रूपेण सुविख्यातोऽभवत् ।

4. पं. गोपालशास्त्री नेने

(कालः 1882 ईशवीयतः 2 मार्च 1967 ईशवीययावत्)

जीवनपरिचयः-

पण्डितनित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयस्य शिष्यस्य पण्डितगोपाल-शास्त्रीनेने महोदयस्य जन्म काश्यां 1862 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। अस्य पूर्वजाः अनेकेभ्यः वर्षेभ्यः काश्यां निवसन्तिस्म। अस्य पितुर्नाम श्री बाबूभट्टनेने इत्यासीत् । सः वैदिकः कर्मकाण्डी चाऽऽसीत्। कृष्णयजुर्वेदस्य आपस्तम्ब-शाखाया वैदिकेषु श्रीबाबूभट्टो गण्यते ।'

अध्ययनकालः-

श्रीपण्डितगोपालशास्त्रीनेने महोदयो व्याकरण-धर्मशास्त्र-वेदान्तादि-शास्त्राणामध्ययनं पर्वतीयमहाभागानां चरणयोर्मध्ये स्थित्वा विहितवान्।

अध्यापनकालः-

व्याकरणाचार्यपरीक्षोत्तीर्णान्तरं किञ्चित्कालानन्तरं स किञ्चित्कालं यावद् हरिद्वारनगरे ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमे-ध्ययापनकार्यमकरोत् । ततः राजकीयसेवायां चित्वात् 'जालौन' मण्डले 'उंरई' ग्रामे 'राजकीय हाई स्कूल' इति विद्यालये संस्कृताध्यापक आसीत्। ततश्च 1928 ईशवीये वर्षेऽयं व्याकरणधर्मशास्त्र-विषयोरध्यापकत्वेन नियुक्तः, यतः 1957 ईशवीये वर्षे सेवानिवृत्तः। तत्राऽध्यापन-काले सः राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयसम्बद्ध-सरस्वतीभवन पुस्तकालयात् प्रकाश्यमानामनेकेषां पुस्तकानां सम्पादन-कार्यमकरोत् ।

कृतिपरिचयः-

श्रीनेनेमहोदयः कौण्डभट्टप्रणीतस्य वैयाकरणभूषणस्य 'सरला' नाम्नी व्याख्यामलिखत्। यत्र शाब्दबोधप्रक्रियायाः स्वरूपं सारल्येन बोधितमस्ति। नागेशभट्टस्य 'लघुशब्देदुशेखरस्य' 'भैरवी' टीकायुतस्य तत्पुरुषसमासादारभ्यः स्वरप्रक्रियान्तभागस्याऽनेन सम्पादनकार्यं विहितम्। धर्मशास्त्रविषयस्य सुप्रसिद्ध - ग्रन्थस्य 'निर्णयसिन्धु' इत्याख्यस्य 'कृष्णम्भट्टी' टीकायुतस्य आद्योपान्तं सम्पादनं कृत्त्वाऽयं ग्रन्थममुं वाराणसीस्थचौखम्बासंस्कृतसीरिज-प्रकाशात् प्राकाश्यमानीतवान्। श्रीनेनेमहोदयः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां टिप्पणीं विलिख्याऽनेकेषु खण्डेषु प्रकाशितवान्।

काश्यामेव पञ्चसप्ततिवर्षावस्थायां मार्चमासस्य द्वितारिकायां सप्तषष्ठ्युत्तरैकोनविंशतिशततमे ईशवीये वर्षे श्रीपण्डितगोपालशास्त्रीनेने-महोदयो दिवङ्गतः ।

5. महामहोपाध्यायः पण्डितमाधवशास्त्री भाण्डारी

(कालः 19 शतकात् स्वातन्त्र्योत्तरकालपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

महामहोपाध्यायः पण्डितनित्यानन्दपर्वतीयमहोदयस्य शिष्यस्य (1867-1931) महामहोपाध्याय पण्डितमाधवशास्त्रिभाण्डारिणो मूलं निवासस्थानं नेर इत्याख्यो ग्राम आसीत्। अस्य पितुर्नाम श्री हरिशास्त्री आसीत् । अस्य जन्म मन्ये 1900 ख्रिस्ताब्दतः पूर्वमेवाभवत्

अध्ययनकालः-

वाराणसीमागमनात्पूर्वमयं माध्यन्दिनशाखाया वाजसनेयिसंहितां स्वनिवासस्थानेऽधीतवान् । वाराणस्यामनेन सहैवाऽस्य लघुभ्राता श्रीराम-शास्त्रीभण्डारीमहोदयोऽप्यध्ययनार्थमागतः। उभयोरेकतरो व्याकरणस्या-ऽध्येता संवृत्तः, अपरश्च न्यायशास्त्रस्य । श्रीमाधवशास्त्री श्रीपण्डितनित्यानन्द-पर्वतीयस्य शिष्यत्वं स्वीकृतवान्, तथा च श्री श्रीरामभण्डारी महामहो-पाध्यायवामाचरण-भट्टाचार्यस्य शिष्यत्वमाश्रितवान् । पण्डितमाधवशास्त्री-भण्डारीमहोदयः वाराणसीतः व्याकरणाचार्यपरीक्षां, कलिकातातः (कोलकातातः) साहित्यमीमांसयो-र्विषययोः 'तीर्थ' परीक्षां बिहारतश्च वेदान्ताचार्यपरीक्षाञ्चोत्तीर्णवान्। ज्योतिषशास्त्रस्य गभीराध्ययनकारणेनाऽस्य गणितफलितयोरुभयोरपि ज्योतिष-शास्त्रयोः समानरूपेण प्रावीण्यमासीत् ।

अध्यापनकालः-

सर्वप्रथममनेन काशीस्थ मारवाड़ीसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरण-शास्त्रध्यापनं विधायोत्तमा ख्यातिरर्जिता । ततश्चायं शास्त्रार्थे पाटवमवाप्य शास्त्रार्थेऽपि स्वगुरुपरम्पराया यशो वर्द्धितवान्। महामहोपाध्यायपण्डित-शिवदत्तदधिमथेः अवकाशे गृहीते सति लाहौरमहाविद्यालये डॉ. ए.सी. वूल्नरमहोदयोऽस्य वैदुष्यलाभार्थम् इमं तत्र प्रधानाध्यापकपदे नियुक्तवान् ।

ग्रन्थपरिचयः-

काश्यामुषित्वा श्रीमाधवशास्त्रिभण्डारीमहोदयोऽनेकान् ग्रन्थान् सम्पादित-वान्। तत्र प्रामुख्यम्भजमानौ ग्रन्थौ स्तः व्याकरणासिद्धान्त-सुधानिधिः (अध्यायत्रयमात्रम्) प्रौढ़मनोरमा (अव्ययीभावप्रकरणान्ता) चेति। प्रौढमनोरमा' इत्याख्ये ग्रन्थे तेन विषमस्थलेषु टिप्पणी अपि लिखिता। प्रस्तुतेयं टिप्पणी न केवलं परिष्कारदृष्ट्योपयोगिनी वर्तते, अपितुप्राचीन-वैयाकरणस्य (कैयटस्य) नागेशस्य च मतभेदे सति वस्तुस्थितेः समीक्षाप्रस्तुतिदृष्ट्याऽप्युपयोगी वर्तते। तथ्यमेतत् पण्डितगङ्गारामशास्त्रिणा प्रवर्तितानां वैयाकरणसिद्धान्तानामाधारेण गुरुपरम्पराप्राप्तस्याऽर्थोन्मेषस्य निदर्शनमवगन्तुं शक्यते। लाहौरमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपदे कार्य कुर्वन् श्रीमाधवशास्त्रिभण्डारीमहोदयो 1926 ईशवीये वर्षे व्याकरणमहाभाष्यस्य प्रारम्भिकाह्निकद्वयोपरि **'स्फोटविमर्शिनी'** इत्याख्यां व्याख्यां विरचितवान्। व्याख्यायामस्यां व्याकरणसिद्धान्तानुसारेण स्फोटस्य, स्फोटस्वरूप, अपभ्रंशेषु शक्तिविचार, माहेश्वरसूत्राणाम् अद्वैतब्रह्मप्रतिपादकता प्रभृतिषु विषयेषु स्फुटं प्रतिपादित्तम। स्वयं भण्डारीमहोदयोऽस्याः टीकायाऽन्ते पुष्पिकायां विलिख्य तथ्यमेतदभिव्यञ्जितम्। तथा हि-

'सच्चिन्नित्यानन्दरूप-नित्यानन्दाख्यराद्गुरोः ।

पर्वतीयस्य चरणद्वन्द्वासज्जित चेतसा ।।

लवपुर्या प्राच्यमहाविद्यालयविराजितम्।

प्रधानाध्यापकपदमध्यासीनेन धीमता।।

मीमांसायुगले शब्दशास्त्रे तर्केष्वधीतिना।

भण्डारिणा माधवेन शास्त्रिणाऽऽरचिता स्फुट ।।

पातञ्जले महाभाष्ये व्याख्या स्फोटविमर्शिनी।

भूरि भद्राय भवताच्छब्दब्रह्मविचारिणाम् ।।'

टिप्पणी -

'अकथितं चेति' सूत्रे अकथितशब्दो असंकीर्तिपर्यायः, न अप्रधानपर्यायः एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेः अप्रसक्तौ च चैतत् प्रवृत्तिरिति सर्वसम्मतम्।[87] तत्राद्योदाहरणम् 'गां दोग्धि पयः इत्यादि। द्वितीयोदाहरणं याचिपृच्छिभिक्षियोगे बलिं याचते वसुधाम् इत्यादि। तत्र प्रथमस्योदाहरणेषु 'गोर्दोग्धि पयः', 'गां पयो दोग्धि' इत्यादिप्रयोग-द्वैविध्यसम्भवेऽपि द्वितीयप्रकारोदाहरणेषु 'बलिं याचते वसुधाम्' इत्यादिषु न तादृशप्रयोगद्वैविध्यमिति । अत एवाऽत्र केयटेनोक्तम्-असंकीर्तितपर्यायाकथित-ग्रहणे 'गां दोग्धि' 'गो र्दोग्धि' इति च। याचि-पृच्छि-भिक्षियोगे कर्मसंज्ञैव इत्येषा व्यवस्थेति ।[88]

---

[87] काशी की पा. परम्परा-आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 363-396, प्र.सं. 1983 वि.वि.प्रका, वाराणसी

[88] प्रभा टिप्पणी अकथितं च (पा.सू.) प्रौढमनोरमा

6. आचार्य चारुदेवशास्त्री

(कालः 9.5.1983 ख्रिस्ताब्दतः 9.4.1987 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

डॉ. श्रीरामकृष्णमहोदयस्य पुत्रस्य डॉ. चारुदतशास्त्रिणो मूलस्थानं होशियारपुरमण्डले टाडा उडमुड समीपस्थ अहियापुरं ग्राम अस्ति। अस्य मूलनाम तु चरणदास आसीत् परन्तु वैदुष्याद् बन्धुवर्गे चारुदेवशास्त्री, संस्कृतजगति च 'अभिनव पाणिनिः' इति नाम्ना प्रथितः। ते त्रयः साहिबदयालः, चारुदेवः, मेहचरचन्द (जौली इत्युपनामधारी) च भ्रातर आसन्। चारुदेवोऽग्रजसाहिबदयालमहोदयस्य बहुसम्मानं विश्वासं चाकरोत् । शास्त्रिणः विवाहः रामरक्खी' इत्याख्यया देव्या सहाभवत् ततश्च द्वादशवर्षात्परं (12) सुपुत्र्या उषाया जन्म अभवत्। सस्नेहेन

संपूरिता प्रसन्नवदना पितुः पुत्री उषाऽपि अत्यन्तशालीना कुशाग्रबुद्धिबालिका आसीत्। उषायाः सप्तवयसिगते सति डॉ. सत्यव्रतस्य जन्म अभवत् । ग्रीष्मावकाशे स्वहस्ताभ्यां शीतलपेयं (ठण्डाई) निर्मायतयोरपाययत्।

अध्ययनकालः-

बाल्यकालादेव प्रतिभासम्पन्न आसीत् चारुदेवमहाभागः। स विश्वविद्यालयस्य शिक्षणं दयानन्द महाविद्यालय, लाहौरतः प्राप्तवान् । तस्मिन्नकाले तस्य सतीर्थ्यो विश्वबन्धुमहोदय आसीत्। संस्कृतभाषां प्रति विशिष्टस्वरुचिवशादध्ययनकाले 'चरणदासे' ति नाम्ना ख्यातिं लब्धवान्। तस्मिन्नेवकाले संस्कृतस्य 'प्राज्ञे' ति परीक्षां समुत्तीर्य संस्कृत्तानुवादस्याभ्या-पुस्तकं प्रकाशितवान् स्वनामाग्रे 'पाणिनीय' इति आरपदं (सम्बोधनं) चायोजयत् ।

चतुर्वर्षानन्तरं 1916 तमे ख्रिस्ताब्दे चारुदेवमहोदयः बी.ए. आनर्सपरीक्षां दत्तवान्। तस्यकृते विश्वबन्धुमहाभागो वैदिकस्वराणां किञ्चिदवबोधनमकारयत्। स योगाध्ययन-निरत छात्रस्तु आसीदेव, आर्यसमाजस्य सत्संगीतिष्वपि (सत्संगोष्ठष्वपि) नियमपूर्वकं गच्छतिस्म।

विश्वबन्धुमहोदयः 1921 ख्रिस्ताब्दे दयानन्दमहाविद्यालयप्रबन्धकर्त्री-सभायाः अन्तर्गते दयानन्द-ब्राह्ममहाविद्यालयनाम्ना राष्ट्रिय (अ. विश्वविद्यालयीयस्य) संस्थानस्य स्थापनां चकार। तस्मिन् वि. विद्यालये 1924 ख्रिस्ताब्दे विश्वबन्धुमहोदयस्य स्वतन्त्रसंचालकत्वे विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोधसंस्थानस्य कार्यमपि नवव्यवस्थितरूपे प्रारम्भकमकरोत्। तस्मिन्नेवकाले चारुदेवमहोदयोऽपि बहुपरिश्रमेण एम. ए. शास्त्रिपरीक्षां च समुत्तीर्णवान्।

अध्यापनकालः-

किञ्चितत्कालं यावत् डी.ए.वी. कॉलेज जालन्धरनगरे प्राध्यापको भूत्वा स्थायिरूपेण डी.ए.वी. कॉलेज लाहौरे प्राध्यापकपदमेवाशोभयत्। तेषु दिवेषु विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोधसंस्थानेऽपि किञ्चित्कालं यावत् विश्वबन्धुमहोदयेन साकं कार्यमकरोत्। भारतविभाजनात्परं देहलीमागत्य दिल्ली विश्वविद्यालयस्य संस्कृत विभागाध्यक्षपदमालङ्करोत्।[89]

प्रसिद्धशास्त्रार्थे चारुदेवस्याभिमतम् -

स्वर्गीयमहात्माहंसराजस्याध्यक्षतायां 1931 ख्रिस्ताब्दे आर्यसमाजस्य प्रमुखानां विदुषामेका विशेषा गोष्ठीसमायोजिता आसीत्। यस्यां गोष्ठ्यां पञ्चदशदिवसपर्यन्तमनवरतमष्ट अष्ट होरा यावत् शास्त्रार्थः प्राचलत्। तस्यां गोष्ठ्यां महात्मा नारायणस्वामी, स्व. स्वामी अच्युदानन्द, स्व. स्वामी सर्वदानन्द, स्व.

---

[89] सं. वाङ्मय का वृ. इतिहास- (पञ्चदश खण्ड) आ. बल. उपा. पृ. 161, 2001 उ.प्र.सं. सं. लखनऊ

स्वामी नित्यानन्द, स्व. पं. आर्यमुनिः स्व. पं. रामचन्द्रमेहता, स्व. पं. राजाराम, स्व. पं. भवदत्तमहोदयः स्व. पं. ब्रह्मदत्तजिज्ञासु-महोदयादयःपञ्चाशद् विद्वांसः भागमगृह्णन्। पं. चारुदेवोऽपि गोष्ठ्यां सम्मिलितोऽभवत् ।

तस्यां गोष्ठ्यां विचारणीयोऽयं विषयो यत् 'किं निरुक्तकारो यास्काचार्य वेदेऽनित्यंमैतिह्यं स्वीकरोति वा नेति। अस्मिन् विषये स्व. राजाराममहोदयः विश्वबन्धुमहोदयः चारुदेवमहोदयानामेकमतमासीत् यद् नैव स्वीकरोतीति। फलतः गोष्ठी निर्णयाऽभावे विसर्जिता। चारुदेवोऽस्मिन् गृहयुद्धेऽत्युत्कर्षरूपेण भागं तु नागृह्णात् परन्त्विदं सर्वेजानन्ति यत् तस्योत्कटेच्छा सहानुभूतिर्वा विश्वबन्धुमहोदयस्य पक्षे आसीत्।

विश्वबन्धुमहोदयो डी.ए.वी. कॉलेजस्यानुसंधान विभागस्य संचालकपदे व्ययोजयत्। तत्र रा.व. तालचन्दस्मारक पुस्तकालयो विश्वबन्धोः कार्यास्थलमाशीत । यत्र विश्ववन्धुमहोदयो विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोधसंस्थानस्य कार्यालयं स्थापितवान्। चारुदेव महोदयो यत डी.ए.वी कॉलेजस्य संस्कृतविभागे प्राध्यापक आसीत् प्रायः प्रतिदिनं लालचन्द-पुस्तकालयेऽगच्छत्।

कृतिपरिचयः-

'अभिनय पाणिनि' इति नाम्ना प्रसिद्धः चारुदेवमहोदय जनसाधारणस्य हृदये संस्कृतं प्रति रूच्युत्पादनार्थ विशिष्टकार्यमकरोत् । स स्वोपज्ञवृत्त्याः वृषभदेवस्य व्याख्यानस्य महत्त्वपूर्णाशैः सह च 'वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्डस्य' सम्पादनं कृत्वा रामलाल कपूर ट्रस्ट लाहौरतः स्वातन्त्र्यात्पूर्वमेव प्रकाशितवान् ततश्च भारतविभाजनात्परं पञ्जावप्रान्ताद् देहलीमागत्य महाभाष्यस्य नवाह्निकभागस्य

हिन्दीभाष्यलेखनं प्रारभत् यस्य 1966 ख्रिस्ताब्दे लेखनकार्य सम्पन्नमभवत्। तदनन्तरं 1968 ख्रिस्ताब्दे छात्रोपयोगी-महाभाष्य-नवाह्निकभागस्य प्रकाशनं जातम्।'[90]

अनेन नैकाः व्याकरणविषयकग्रन्थाः प्रणीताः तेषु-वाक्यमुक्तावली, शब्दापशब्दविवेकः, व्याकरण चन्द्रोदयश्चादयः प्रमुखा सन्ति।[91]

संगीतेऽभिरूचि-

पं. चारुदेवशास्त्रिमहोदयः 1935 ख्रिस्ताब्दे ग्रीष्मावकाशे पं. विश्वबन्धु स्व. प्रो. बहादुरमल्ल, स्व. पं. रामानन्द, स्व. प्राध्यापकज्ञानचन्दभाटिया-महोदयैः सह मिलित्वा शिमलायाः कुल्लूमनालीपर्यन्तं पदयात्रामकरोत् । सर्वे प्रायः द्वादश या त्रयोदश मीलं (क्रोशं) पर्यन्तं कस्मिन्नपि रम्यस्थले व्यश्राम्यन्। पं. चारुदेवो विधिपूर्वकं संगीतस्याप्यभ्यासमकरोत् । स प्रतिदिनं स्वमधुरसंगीतेन पदयात्रां सुखदामानन्ददायिकां चाकरोत् ।

चारुदेवस्य दानशीलता-

यदा 1936 ख्रिस्ताब्दे विश्वेश्वरानन्द वैदिक-शोध-संस्थानस्य पंजीकरणं सम्पन्नमभवत्। तदा तस्यनियमानुसारं नियतशुल्कं दत्त्वा ये सज्जना वि. वै. शोध सं. सभायाः प्रथम जीवनसदस्यतां प्राप्तवन्तः तेषु पं. चारुदेवोऽपि आसीत्। 1947 ख्रिस्ताब्दे देशविभाजनानन्तरं तत्संस्थानम् लाहौरतः विस्थापितं भूत्त्वा साधु-आश्रम-होशियारपुरे पुनः प्रतिष्ठापितोऽभवत्। तस्यावासीयावश्यकतानां पूर्तये लघुनि-दीर्घाणि च शतानि प्रकोष्ठानि निर्मितानि। तस्यावसरे चारुदेवो लघुप्रकोष्ठनिमित्ताय पञ्चदशशतं रुप्यकाण्ययच्छत् ।

---

[90] व्याकरण महाभाष्य - (प्रथमनवाह्निक) चा. शा. प्र. 1-2 1999, मोती. बना. दिल्ली

[91] वाक्यमुक्तावली घा.शा. भूमिका मा.सं. भवन जालन्धर शहर 1999, मोती बना दिल्ली

चारुदेवस्य वैशिष्टयम् -

स एको विलक्षण व्यक्तित्वयुक्तो विद्वान् आसीत्। तस्य प्रत्येकं श्वासोऽपि संस्कृतमयासीत्। स आधुनिकयुगस्य महर्षिरासीत्। देदीप्यमानो ललाटः, ज्ञानोदीप्ता दृष्टिः, वात्सल्ययुक्तो सरल मधुर-स्वभावः, गौरवेऽपि नितान्त निरपेक्षोऽनासक्तो-भावश्च मन्ये तस्य गरिम्णौ गुण आसीत्। विद्वत्ता उदात्तता चैव तस्य सम्पत्तिरासीत् ।

7. पं. गुरुप्रसादशास्त्री

(कालः 1900 ईशवीयतः 1972 ईशवीयावत्)

जीवनपरिचयः-

श्रीशिवनारायणशास्त्रिणो ज्येष्ठतनयस्य आचार्यगुरुप्रसादशास्त्रि-महोदयस्य राजस्थानप्रदेशे सन् 1900 ईशवीये वर्षे (संवत 1957 वैक्रमाब्दे ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्या) जन्म अभवत्। अस्य मातुर्नाम राजलक्ष्मीदेवी इत्यासीत । अयं 1972 ईशवीये वर्षे (संवत् 2029 वैक्रमाब्देश्रावणकृष्णचतुर्दश्यां) दिवङ्गतः ।

अध्ययनकालः-

सः प्रारम्भिकमध्ययनं पूज्यपितामहचरणानां पितृचरणानाञ्च चरणयोः स्थित्वा सम्पादयामास। ततः सः स्वीय वाराणसीप्रवासकाले वैयाकरण-केसरिणः पण्डितदेवनारायणत्रिपाठिनः व्याकरणशास्त्रम्, न्यायमार्तण्डात् महामहोपाध्याय-स्वर्गीय श्रीवामाचरणभट्टाचार्यात् न्यायशास्त्रञ्च गाम्भीर्येणाधीतवान्। पितुः संसर्गजेन प्रभावेणाऽयं शीघ्रमेव शास्त्राणां प्रौढ़ो विद्वान् संवृतः। विंशतिवर्षदेशीय एव सः काशीराजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयात् व्याकरणाचार्यपरीक्षां प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्य सर्वतोऽधि-कानङ्कानवाप्तवान्। ततः सः न्यायचार्य-दर्शनाचार्य-आयुर्वेदाचार्य-परीक्षामपि प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्य विशिष्टं कीर्तिमानं स्थापितवान्।

अध्यापनकालः-

सर्वकारीयसेवाविरुद्धत्वात् सः कुतश्चिदनुदानस्वीकारमन्तरेण 'राजस्थान-संस्कृतकॉलेज' इत्याख्या संस्था स्थापिता, यत्र सः प्रधानाचार्य आसीत्।

कृतिपरिचयः- अस्य ग्रन्थेषु प्रामुख्यम्भजमानाः सन्ति।[92]

क. षट्टीकाविभूषितस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य प्रकाशनम्। अत्र पञ्चटीकया सह षष्ठी स्वीया 'वरवर्णिनी' नामाख्या व्याख्यात्मकटिप्पणी कृता।

ख. राजलक्ष्मीसंवलितं सम्पूर्णमहाभाष्यम् ।

ग. लघुशब्देन्दुशेखरसहिता सिद्धान्तकौमुदी चेति।

पण्डितगुरुप्रसादशास्त्रिणः पुत्रः पण्डितसीतारामशास्त्रीमहोदयोऽपि व्याकरणे साहित्ये च आचार्योत्तीर्णे विद्वानस्ति। सः हिन्दुविश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणाध्यापकरूपेणाधिकं समयो यापितवान्। सः 1988 ईशवीये सेवामुक्तोऽ-भवत्।

8. पण्डितनृसिंहत्रिपाठी

(कालः 19 तमं शतकम्)

जीवनपरिचयः-

अस्य प्रसिद्धं नाम नृसिंहत्रिपाठी इत्यासीत्। अयं गाजीपुर-मण्डलान्तर्गतस्य 'खढिया' ग्रामस्यासीत्।

अध्ययनकालः-

बाल्यकालादप्रतिभासम्पन्नोऽयं प्रारम्भिकमध्ययनं ग्राम्यपाठशालायां कृत्वा विशिष्टयोग्यतार्थ काश्यामागत्य त्रिपाठीमहोदयस्य (पं. देवनारायणत्रिपाठिनः)

---

[92] संस्कृत-वाङ्मय का वृहद इति. (पञ्चदश खण्ड-व्याकरण) आ. बलदेव उपाध्यायः पृ-287, 2001, उत्तर प्र.सं.सं. लखनऊ

चरणौ उपविश्य व्याकरणशास्त्रस्य दुरुहग्रन्थानां विधिवदध्ययनं कृतवान्। अयं खलु श्रीत्रिपाठिनो नितान्तमनुगतश्छात्र आसीत्। व्याकरणशास्त्राचार्यपरीक्षायां श्रेष्ठत्वेनोद्घोषितत्वादयं विशिष्टं पारितोषिकं लब्धवान्। अनेकवर्षाणियावत् पोस्ट-आचार्यकक्षायामितराणि शास्त्राण्यपि सम्यगधीतवानयम् । नृसिंहत्रिपाठिमहोदयस्य न्यायशास्त्रे सम्यक् प्रवेशः साहित्यशास्त्रेचापि योग्या व्युत्पतिरासीत्।[93]

अध्यापनकालः-

काश्यामेवुषित्वाऽयमध्यापनकार्यं सम्पादितवान्। प्रथमं श्रीचन्द्र-महाविद्यालये व्याकरणशास्त्रस्याध्यापनं त्रिपाठिमहोदयेन सह अकरोत्। अनन्तरं त्रिपाठिमहोदयस्य संस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपदं सुशोभितम्। ततो मारवाडीमहाविद्यालये अप्यस्य नियुक्तिः प्रधानाध्यापकस्य पदेऽभवत्। व्याकरणग्रन्थानामध्ययने कीर्तिः स्वगुरोरिव सातिशायिनी आसीत्।

टीकापरिचयः-

अध्यापनेन सह ग्रन्थलेखनस्य कार्यमपि सम्पादितम्। अनेन विरचितं ग्रन्थद्वयं 'मुक्तावली प्रकाशः' तथा च वाक्यपदीयबह्मकाण्डस्य 'प्रकाशटीका' प्रसिद्धिमाप्तवान्।

1. **मुक्तावली प्रकाशः-** मुक्तावली प्रकाशः लघुरूपग्रन्थोऽस्ति। अस्यां कृतौ न्यायमुक्तावल्याः शब्दखण्डस्य व्याख्यानं प्रश्नोत्तररूपे कृतम्। ग्रन्थस्य लक्ष्यं न्यायस्य कठिनान् तत्त्वान् छात्रेभ्यः सरल सुबोधरीत्या च विरचनमासीत्। अस्मिन् लक्ष्ये ते सर्वथा साफल्यं प्राप्तवन्तः ।

2. **वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डटीका-** अस्य टीकाया नाम 'प्रकाशटीका' अस्ति। टीकेयं वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे प्रामाणिकी व्याख्याऽस्ति । अस्याष्टीकाया विषये पं. काशीनाथ शर्मणः श्लाघनीयमिदं मतमस्ति यद् अस्यां टीकायां

---

93 का. की. पा. परम्परा-आ. बलदेव उपाध्याय, पृ.-471, प्र.सं.-1983

व्याख्यात्शास्त्रस्य सर्वे पदार्थाः नितान्तं स्फुटीभवन्ति तेनैव प्रकारेणाभिव्यक्ता यथा सूर्यालोके जगतः पदार्था नितान्तं प्रकटीभवन्ति । अस्यां टीकायां नरसिंहत्रिपाठिनः वैदुष्यं रचनाकौशलं नितान्तं प्रामाणिकमस्ति ।

9. पण्डितः रघुनाथशर्मा

(कालः - 19 तमं ईशवीयशतकम्)

जीवनपरिचयः-

उत्तरप्रदेशस्य 'बलिया' मण्डलान्तर्गते 'छाता' इत्याख्ये ग्रामे पण्डितश्रीकाशीनाथशास्त्रिणो गृहे पण्डितरघुनाथशर्मणो जन्म अभवत्। सः व्याकरणस्य वेदान्तस्य च विशिष्टवैदुष्येण सह विचक्षणबुद्धया (मेधया) सम्पन्नो नितान्तं मेवाधी शास्त्रज्ञो व्यावहारिकबुद्ध्या मण्डितोऽत्यन्तं लोकव्यवहारकुशलः पण्डित आसीत्।

अध्यापनकालः-

अयं सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालये विभिन्नेषु पदेष्वध्यापयत्।[94]

टीकापरिचयः-

अम्बाकर्त्रीटीका – चिन्तामणिमन्त्रप्रभावाल्लब्धप्रज्ञेन काशीनाथ-शर्मत्वुजुषा सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षेण पण्डित-रघुनाथशर्म-पाण्डेयेन षोडषवर्षात्मक समयोऽस्याष्टीकायाः प्रणयने ग्रन्थस्य च पाठभेदादि संशोधने व्यतीतवान्। वाक्यपदीयस्य प्राचीनव्याख्यानां निर्माण काश्मीरस्यैव प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य मार्मिकः विद्वज्जना अकुर्वन् शर्ममहोदयः स्वीयव्याख्यायां तासु टीकासु अव्याख्यातानाम-माल्पव्याख्यातामं नाशानामपि वा व्याख्यां कृत्वा मूलग्रन्थं

---

[94] का. की. पा. परम्परा-आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 475, प्र.सं.-1983

सरलः सुबोधो बोधगम्यश्च कृतवान्। सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयेन पञ्चसु भागेषु प्रकाशितेयम् एकैव स्वातन्त्र्योत्तरव्याकरणशास्त्रे काश्या योगदानद्योतनाय अलम्।

अस्याः टीकाया अध्यनेन टीकाकर्तुः व्याकरणे वेदान्तादिविविधशास्त्रेषु पाण्डित्यं ज्ञातुं शक्यते। स्वसिद्धान्तानां स्पष्टार्थ विविधशास्त्रीयग्रन्थाना-मुद्धरणान्यपि दत्तानि सन्ति। अत्र पूर्वटीकाकृतां कृते महान् समादरोऽवलोक्यते । यथा च पदकाण्डारम्भे हेलराजं स्मरन् कथयति ग्रन्थकारः-

येन काण्डद्वयं पूर्व विवृतं वृत्तिसंश्रयात्।

तृतीय स्वप्रतिभाया हेलराजः समे गतिः ।।

किन्तु टीकाकारः हेलराजस्य अन्धानुकृतौ न विश्वसिति। अनेकत्र तेन सह तत् मतभेदोऽप्यवलोक्यते । तत्पक्षमुत्थाप्य स्वपक्षसाधनाय नैकधा तर्कन्ते शर्ममहाभागः।

महाभाष्य-टिप्पणी- विश्रुतवैदुषीकेन श्रीमद्रघुनाथशर्ममहोदयेन प्रदीपोद्योतच्छायेति टीकात्रयालंकृत - नवाह्निकमहाभाष्ये विषमस्थलेषु टिप्पण्यः प्रदत्तः ।

10. पेरि वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणः

(कालः-विंशशतकस्योत्तरार्द्धपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

दाक्षिणात्योमहानुभावोऽयमासीत् व्याकरणस्य मूर्धन्यो विद्वान्। 'कलाप्रपूर्ण' सम्मानोपाधिं प्राप्तवान्। महामहोपाध्यायऽयं सुब्बरायशास्त्रिणां शिष्येष्वग्रगण्य आसीत्।

अध्ययनकालः-

महोदयो वेङ्कटेश्वरशास्त्री उपत्रिंशद्वर्षाणि विजयनगरमहाराजसंस्कृत-कलाशालायां व्याकरणाचार्यत्वेन सेवां विधाय ततः कृष्णामण्डलीये 'आगिरिपल्ली' इत्याख्ये पत्तने श्रीमार्कण्डेय संस्कृतकलाशालायां दश वर्षाणि प्राचार्यपदं निरूह्य ततश्च पश्चिमगोदावरीमण्डलान्तर्गते 'कोव्वूरु' पत्तने संस्कृतकलाशालायां वर्षचतुष्टयं प्राध्यापकपदं व्यभूषयत् ।

अध्यापनकालः-

महोदयस्यास्याध्यापनस्येदं वैशिष्ट्यं यदयं पूर्वस्मिन्दिने पठितं पाठं परस्मिन्नेव दिनेऽश्रुणोत्। तथैवापि पूर्वस्मिन्दिनेऽधीतं पाठं परस्मिन्नेव दिने प्रत्यर्पयन्ति स्म। सिद्धान्तकौमुदीतः महाभाष्य पर्यन्तमेवास्याध्यापनं प्राचलत्।

महानुभावोऽयं स्वशिष्यं पेरिसूर्यनारायणशास्त्री भृशं संतुष्यापि स्वीयं शिष्यमुदिदधीर्षवोवैयाकरणभूषण-लघुमञ्जूषाद्यार्थिकग्रन्थाध्ययनाय स्वेषां गुरुचरणान् ताता सुब्बारायशास्त्रीः समुपासनीयमिति समादिशतः ।

कृतिपरिचयः-

'गुरुप्रसादशेष' इत्याख्यां व्याख्यां लघुशब्देन्दुशेखरस्य हल्सन्धिप्रकरणमारभ्य कारकप्रकरणं यावद् विरचितवान्। तथा चालितखत् परिभाषेन्दुखरस्य **'नागेशगूढार्थदीपिका'** नाम्नीं व्याख्याम्।

11. पेरि सूर्यनारायणशास्त्री

(कालः 20.8.1910 तः 24.9.1995 ईशबीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पेरि सूर्यनारायणशास्त्रिमहोदयस्य जन्म 20.8.1910 ख्रिस्ताब्दे विशाखमण्डलस्थे विजयनगरस्य चोडवरसमीपे पेदनन्दिपल्लि अग्रहारे सोमदेवी

सर्वेश्वरशास्त्राख्ययोः पुण्यदम्पत्योः गृहेऽभवत्। अस्य चरमे काले द्वावभिलाषा-वास्ताम्। यथा- (1) अन्तिमो वाक्यार्थः श्रीशृङ्गेरी-जगद्गुरुचरणानां सन्निधौ भवेत्। (2) शरीरपरित्यागः राजमहेन्द्रनगरे गौतमीतीरे भवतु इति च। **"ऋषिणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति"।** इति चरितार्थ कुर्वन् अयं स्वाभीष्टमेतदद्वयं संप्राप्य 24.6.1995 तमे ईशवीयवर्षे संसारं त्यक्त्वा परलोकमगच्छत्।[95]

शिक्षाभ्यासः-

अस्य पिता प्रारम्भिक शिक्षायै चतुर्दशवर्षस्यावस्थायां मातामहं प्रति प्रैषयत्। अस्योपनयनसंस्कारः सप्तमे वर्षेऽभवत्। सप्तवर्षानन्तरमयं श्रीवेदुला राममूर्ति-शास्त्रिमहाभागस्य सान्निध्ये संस्कृतकाव्यशास्त्राणामध्ययनार्थ श्री रामपुरम् अग्रहारम् गतवान्। चतुर् मासानन्तरं यदा पेदनन्दिपल्ली अग्रहारे संस्कृतविद्यालयस्य स्थापना जाता तदा अस्य पिता एनं पुनः पेदनन्दिपल्लीम् आनयत्। एष स्थानिकप्राथमिक-पाठशालायामभ्यस्तप्राथमिकविद्यः श्रीमतां पेरि अप्पलनरंसिंहशास्त्रिणां वात्सल्यानुग्रहेण समस्तप्रसिद्धगीर्वाणगद्य-पद्य-चम्पू-रुपकाणि चापठत्।

बाल्ये एव् पञ्चमहाकाव्यादिकमधीत्य विद्यानगरीपरानिधाने विजयनगरे सततगीर्वाणवाणीचरणारविन्दसंसेवनप्रसिद्धायां विद्वद्धरेण्य-पूजितायां श्रीमहाराज-संस्कृतकलाशालायां दीर्घकालमधीत्य 1934 ईशवीयवर्षे व्याकरणविद्याप्रवीणोपाधिं प्राप्नोत् । ततश्च क्रमशः भाषाप्रवीण, P.O.L. परीक्षेपि विशिष्टश्रेण्यामुत्तीर्णवान्। एष स्वपूर्वसंस्कारविशेषेण महामहोपाध्यायानां कलाप्रपूर्णा ताता सुब्बरायशास्त्रिणां तथा तत् शिष्यश्रेष्ठस्य महामहोपाध्यायस्य पेरि वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणश्च सान्निध्यमलभत। अयं केवलव्याकरणशास्त्राध्ययनेन सन्तोषं न प्राप्तवान् तस्मात् कोल्लुरु लक्ष्मणमूर्तिशास्त्रिणां संकाशात् न्यायशास्त्रम्, महामहोपाध्याय पेरिलक्ष्मी-

---

[95] नागेशभावप्रकाशः-पेरि सूर्यनारायणशस्त्री, भूमिका, प्र.सं.2004, पाणिनीय प्रकाशन, तिरूपतिः

नारायणशास्त्रिणां तथा 'चतुस्तन्त्री' इति बिरुदभाजां कोल्लूरु सोमशेखरशास्त्रिणां सान्निध्ये पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्रे चाधीतवान् ।[96]

अस्य प्रमुखा गुरव इमे आसन्-

1. ब्रह्मश्रीवेदुलारामामूर्तिशास्त्री श्री रामपुरम्
2. ब्रह्मश्रीवदलामणी वेंकटेश्वरशास्त्री-पेदन्दिपल्ली
3. ब्रह्मश्री पेरि अप्पानरसिंह-पेदन्दिपल्ली
4. कलाप्रपूरणा पेरि वेङ्कटेश्वरशास्त्रि-विजिनग्राम
5. एम. एम. तातासुब्बराय शास्त्री-विजिनग्राम
6. एमएम पेरी लक्ष्मी नारायणशास्त्री-विजिनग्राम
7. ब्रह्मश्रीकुल्लुरी लक्ष्मणमूर्तिशर्मा-विजिनग्राम
8. ब्रह्मश्रीकुल्लुरी शोमशेखरशास्त्री-विजिनग्राम
9. ब्रह्मश्री कुल्लुरी वेङ्कटरमणशास्त्री-विजिनग्राम चेति।

अध्यापनकालः-

छात्रत्वेन कलाशालायां प्रविष्टोऽयं तत्रैवाध्यापको भूत्वा परमगुरुणां ताता सुब्बरायशास्त्रिणां प्रीत्यतिशयस्य पात्रमभूत। 1934 तमे ईशयीयाब्दे वर्षे भण्डारकरशोधसंस्थापक्षतः व्याकरणशास्त्रशोधनाय कश्चन् विद्वान् चयनीय इति मद्रासर्वकारतो लेखः कश्चन लब्धो यश्च विजयनगरसंस्कृतकलाशालाप्राचार्यं प्रेषित आसीत्। स च विद्वान् ताता सुब्बरायशास्त्रिवर्याणामेव सन्निधौ अधीयीतेति, तस्मै उपकृतिवेतनत्वेन किञ्चिदिव धनं प्रदीयत इति च लेखस्य सारः। तदानीं

---

[96] शाब्दिकवागीश पेरिसूर्यनारायणशास्त्रिणोऽभिनन्दनग्रन्थः पृ-8 प्र.सं. 2006, स्त्रि., तिरूपतिः

व्याकरणविद्याप्रवीण इति परीक्षां समुत्तीर्य स्वसान्निध्ये व्याकरणशास्त्रीयान् प्रौढ़ग्रन्थानधीयानं पेरिसूर्यनारायणशास्त्रिवर्य शोधनार्थमचिन्वन् ।[97]

श्रीशास्त्रिणः पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमध्ययापनकार्यमकरोत्। अयं प्रथमतया श्रीसिंहाचलदेवस्थानसंस्कृतपाठशालाया-मध्ययापनसेयां प्रारभत्। तत्र वर्षत्रयमध्यापनं कृत्वा अनन्तरं 1971 पर्यन्तं श्रीविजयनगरसंस्कृत-पाठशालायामध्यापनमकरोत् । अनन्तरं राजमहेन्द्रनगरस्थ श्रीगौतमी-विद्यापीठसंस्कृतकलाशालायामपि 1977 पर्यन्तम् अध्यापनसेवामकार्षीत्। ततश्च 1971 वत्सरपर्यन्तं मन्त्रालयक्षेत्रे श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठसम्बन्धिनि श्रीगुरुसार्वभौम-विद्यापीठेऽध्यापकाध्यापकपदव्यां सुशोभितवान्। तदुत्तरकाले 1985 वर्षं यावत् श्रीतिरुमलतिरुपतिदेवस्थानस्य प्रणालीमनुसृत्य वर्षचतुष्टयकालमुन्नतशास्त्राध्यापन-कार्यक्रमस्य निर्वहणमकरोत् । अयं पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमस्मिन् अध्यापनकार्ये सर्वत्र व्याकरणप्राचार्यपदमेव सुशोभितम्।

गुरवो बहवस्सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।

शिष्यचित्तापहारी तु गुरुः परमदुर्लभः ।।

इति महतां वचनं सत्यं करोति पेरि सूर्यनारायणशास्त्रिमहोदयः ।

कृतिपरिचयः-

1. षड्दर्शनमुलु। (आन्ध्रभाषायां षड्दर्शनपरिचयः)
2. वृत्तिविचारमु। (आन्ध्रभाषायां कृत्तद्धितादीनां विचारः)
3. परमार्थसारमु (आन्ध्रभाषायां वेदान्ते)
4. वाक्यपदीयम् (आन्ध्रभाषायां व्याकरणे)
5. तत्त्वदर्शिनी। (वैयाकरणभूषणसारस्य संस्कृतव्याख्या)

---

[97] Son-Autobio-Graphy-Prof.-Subbaryan peri, (R.S.S.T.Trupati) P-8-13

6. खण्डदेवभावप्रकाशः। (पूर्वमीमांसाग्रन्थः संस्कृते)

7. नागेशभावप्रकाशः (संस्कृते इदं नागेशलघुगञ्जुषायाः व्याख्यानम्)

महामहोपाध्याय-पेरि-सूर्यनारायणशास्त्रिणाः प्रणीताः कतिपय-निबन्धाः-

1. षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-25-31

2. भूषणसारव्याख्या तत्त्वदर्शिनीः पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-32-42

3. लघुमञ्जूषाव्याख्या नागेशभावप्रकाशः, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-43-46

4. धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-47-49

5. क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-50-57-31

6. भाट्टरहस्ये न्यायमतखण्डनम्, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-58-70

7. पाणिनीयेऽद्वैतभावाः, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-86-88

8. कुमारसम्भवविमर्शः, पत्रिका-शाब्दिकवागीश प्रथम सं. 2006 पृष्ठ-89-92

पुरस्कारोपाधयः-

अयं श्रीशृङ्गेरीजगद्गुरुशंकराचार्येण 'व्याकरणवागीश' इत्युपाधिना सम्मानितः। भारतराष्ट्रपतिभिः 1981 ख्रिस्ताब्दे भारतराष्ट्रपतिपुरस्कारेण

सम्मानितः। मन्त्रालयस्य श्रीराघवेन्द्रमहाधिपतयः 1979 ख्रिस्ताब्दे 'व्याकरणालंकार इति विरुदेन सम्मानितवन्तः। वाराणस्यां सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः 1989 ईशवीयेवर्षे एनं 'महामहोपाध्याय' त्वेनोद्घोषयत्। 1981 ख्रिस्ताब्दे 'राजलक्ष्मीपुरस्कारः' इति पुरस्कारेण समभ्यर्चितः। इमम् 'उपनिषदर्थवाचस्पतिः, व्याकरणरत्नम्', 'दर्शनाचार्य' इत्येवमादय उपाधिना समलंकृतवान्।

तदानीन्तनभारतोपराष्ट्रपतयः श्रीशंङ्करदयालशर्माणः 1992 तमे वर्षे सर्वजनसमक्षं श्रीशास्त्रिणां पादयोः साष्टाङ्गप्रणाममाचरितवन्तः । यस्य कस्यापि संस्कृतपण्डितस्य दिवास्वप्नवदलभ्योऽयं सम्मानविशेषोऽयं वाण्याः प्रसादेन प्राप्तवान् ।

श्री शृङ्गेरीक्षेत्रे महागणपतिवाक्यार्थसभासु प्रतिवर्ष भागं ग्रहीतुं गतानेतान् विलोक्य जगद्गुरुणाः 'व्याकरणवागीशाः समायाताः' इत्येवं स्वीयामपारकृपां प्रादर्शयन्।

सभाः-

श्रीशृङ्गेरीस्वामिनः श्रीभारतीर्थमहास्वामिनः शास्त्रिणां मार्गदर्शने नैकशास्त्ररहस्यानि ज्ञातवन्तः। एवं श्रीशास्त्रीमहोदयस्य विविधविद्वत्सभासु गोष्ठीषु मूर्धन्यस्थानमासीत्। तिरुपति-विजयवाडएलूरुराजमहेन्द्रनगरम्-अन्नवरं प्रभृति-स्थानेषु आयोजिताः सभास्सर्वा अपि श्रीशास्त्रिणां भागग्रहणेनैव सार्थकताम् प्राप्तवत्यः ।

कठोरविद्याव्यासङ्गः-

श्रीशास्त्रिणां विद्याव्यासङ्गस्य नास्ति तुल्यता। तदेकं कृच्छ्रचान्द्रायण-व्रतमिव प्राचलत् । एष सारस्वतो पुत्र निद्राहारादिकमपि विस्मृत्य व्याकरणाध्ययनमकार्षीत्।

गुरुकुले विद्याव्यसनस्यास्य 'पण्डित' इति प्रतीतिरासीत् । तादृशो दृढव्यवसायी एष । एष तर्क- पूर्वोत्तरमीमांसा-साहित्यशास्त्रादिष्वपि अप्रतिहतप्रजां समावाप।

श्रीशास्त्रिमहोदयस्य विषयवस्तुविवेचनशैली प्रसिद्धैयासीत्। द्वित्राणि उदाहरणानि प्रदर्शयामि। तद्यथा-विप्राय ओदनम्' इत्यादिषु स्थलेषु 'तादर्थ्य चतुर्थी' इति सर्वेषां गतम्। तादर्थ्य नाम उपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः। अत्र तादर्थस्यापि सम्बन्धत्वेन विवक्षा यदि तदा षष्ठ्येव भवति। यथा-गुरोः इदम-गुर्वर्थम् इत्यादिषु । अत्र तादर्थ्यशब्दस्य-तस्मै इदं तदर्थम्। तस्य भावः तादर्थ्यम् इति केचन वर्णयन्ति। तत्तु सिंद्धान्तरीत्या न सर्वत्र सङ्गच्छते। यतो हि अर्थशब्दः निवृत्तियचनोऽपि प्रयोगे दृश्यते। तादृशार्थमादायापि निर्वाहः कर्त्तव्य आपतति । "अर्थोऽभिधेयरै-वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इति कोशादपि निवृत्त्यर्थकत्वं व्यक्तम्। वसेः अस्यर्थस्य प्रतिषेधः" इति वार्तिके प्रयुक्तोऽर्थशब्दः अर्थशब्दो निवृत्तिवाची इत्थं कैयटाचार्येण व्याख्यातम्। अत एव 'मशकार्थो धूमः" इत्यत्र मशकनिवृत्तिरूपप्रयोजनाय धूम इति तात्पर्य व्यण्र्यते। एवं मृगेभ्यो वागुरा इत्यत्र मृगाणा बन्धनीकरणार्थनिति अर्थः। अतश्च लक्ष्यानुसारेण अपकार्यापकारकभावेऽपि अर्थशब्दो वर्तते इति कैयटाशयः।

अस्य परामर्शसमये श्रीशास्त्रिमहोदयस्य मतमित्थं प्रकारेणास्ति- लोके कुत्राप्यर्थशब्दस्यापकारार्थकत्वं न दृष्टम्। 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इति न्यायेन कथञ्चिदेतर्थकत्ये' मशकार्थो धूमः' इत्यादिषु अन्वयानुपपत्त्या सर्वैरपि लक्षणा स्वीकार्या। तेनैव लक्षणास्वीकरणेन 'मशकेभ्यः' इत्यत्रापि लाक्षणिको निर्वाहः सम्भवति । तदर्थम् अप्रसिद्धार्थस्यात्राश्रयणं न समञ्जसम्। नागेशैरपि उपकार्योपकारकभावसम्बन्ध एव तत्र प्रतिपादितः । अत एव 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्यस्यार्थशब्दस्य अशिनिवृत्तिमर्थत्वं वर्णयित्वा शाकपार्थिवादित्वात् निवृत्तिशब्दस्य लोपः इति व्याख्याकारेणोक्तम्। कैयटैरेव स्वयं प्रथमत उक्ते

व्याख्यानेऽस्वारस्यं मन्दानैः शेतेरर्थः श्यर्थः, न श्यर्थः अश्यर्थः इति तत्वेन वर्णनमपि न सङ्गच्छते। भाट्टरहस्ये 'उपकारापकारसाधारणं तादर्थ्य लक्षणया चतुर्थ्यर्थः इति समन्वयप्रकारश्च न समीचीनः।

एवं व्युत्पत्तिवादे 'स एव अर्थः- प्रयोजनं यस्य सः तदर्थः। तस्य भावः तादर्थ्यम् इति भाष्यादिविरुद्धा या बहुव्रीहिसमाश्रयणरीतिः प्रदर्शिता साऽपि न प्रामाणिकी। उपकार्योपकारकभावसम्बन्धं पुरस्कृत्य अर्थशब्दस्य विवेचने दुःखाय पापम् इत्यपि प्रयोगः साधुः स्यात् इति भट्टाचार्यस्याशयः। प्रयोजनत्वं किं जन्यत्वम् ? उत जन्यतया इच्छाविषयत्वम् ? इति विकल्प्य बहुधा आक्षेपाः कृताः। दुःखाय पापम्, स्वर्गीय पुण्यम्" इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वे, पक्तुं व्रजति' इतिवत् 'पाकाय व्रजति' इत्यस्यापि साधुत्वसम्पादनार्थ तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यमपि तैः आपादितम्।

नागेशोपाध्यायैः पक्षोऽयं प्रतिक्षिप्तः। 'सुखाय पुण्यम्, नरकाय पापम्' इत्याद्याः प्रयोगाः साधव एव। 'यागाय याति इत्यादौ तुमर्थघञ तादर्थ्यस्योक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः" इति न्यायेन पाकपदात् चतुर्थ्याः अप्राप्तौ तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति सूत्रमारब्धम्। भाष्ये तादर्थ्यशब्दे 'तस्मै इदम् तदर्थम्, तस्य इदम् तदर्थम्" इति चतुर्थी-षष्ठ्यौ एव विग्रहवाक्ये प्रदर्शिते। तौ च तत्पुरुषसमासौ। भट्टाचार्योक्तरीत्या बहुव्रीहिसमासो भाष्ये कुत्रापि न प्रदर्शितः। किञ्च शब्दमर्यादया भट्टाचार्योक्तोऽर्थोऽत्र न लभ्येत्। क्रियार्थोपपदकघञन्तस्य प्रयोगे चतुर्थीविधानार्थ तुमर्थाच्च इति सूत्रमारब्धम्। एवं विषयभेदस्य विद्यमानत्वात् तत्सूत्रमपि न निर्विषयम्। एवं रीत्या तादर्थ्यचतुर्थीविषये भाष्यकैयटनागेशादि भाववर्णनपूर्वकं श्रीशास्त्रिमहोदयेन सुबर्थवादे यत्साधितम्, तदतीव विदुषामानन्दाय भवेदिति ।

कारकशब्दार्थपरिष्कारविषयेऽपि किञ्चिदुच्यते-

कृधातोः कर्तरि ण्वुलि निष्पन्नः कारकशब्दः। तेन क्रियां निर्वर्तयति इति कारकशब्दव्युत्पत्तिः। कारकत्वं घ-क्रियाजननशक्तिः । अनभिहिते इति सूत्रे-गुणाः साधनम् इति भाष्यम्। साधनस्य परतन्त्रत्वेन एवमभिधानम् । गुणत्वेन एव पारतन्त्र्यात् शक्तिरेवात्र भाष्ये अभिहिता। 'शक्तिः कारकम्" इति, क्रियाजनकं कारकम् इति च सिद्धान्ते पक्षद्वयं वर्तते। उभयोरपि अदूरविप्रकर्षेण तुल्यार्थकत्वमेव। अत एव 'कारणं-क्रियाजनकत्यशक्तिः" इति शेखरकारैः विवृत्तम्। शक्तिः सामर्थ्यम् इत्यनर्थान्तरम्।

अत एव भर्तृहरिभिः - स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पतौ सामर्थ्य साधनं विदुः इति विवृतम्। 'कारके' इति सूत्रे "साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्" इति वार्तिकस्य व्याख्यानावसरे अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत- 'करोति इति कारकम् इति एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते, तस्याः निर्वर्तकं कारकम् इति च भाष्यमत्रज्ञातव्यम् । अत्र सर्वत्र साक्षात् क्रियानिर्वर्तनस्य विवक्षा। तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति इत्यत्र ब्राह्मणरूपार्थस्य पृच्छतिक्रियायां साक्षात् सम्बन्धाभावात् न षष्ठ्यन्तस्य तस्य कारकत्वम्। पुत्रस्यैब क्रियासम्बन्धः। ब्राह्मणस्तु अन्ययासिद्धः। 'काष्ठैः स्थाल्यां तण्डुलान् पचति' इति प्रयोगे सन्निहितस्य काष्ठादेरेब करणत्वम्, न अरण्यस्थादेः। एवं चुल्याम् आरोपिताया एव स्थाल्या अधिकरणत्वम्, न कुलालगृहे विद्यमानस्य । अत्रोपात्तस्यैव तण्डुलादेः कर्मत्वम्, न तु विपण्यादिस्थस्य। एतत् सर्व प्रकरणात् लभ्यते। एवञ्च तत्तच्छक्त्याविष्टस्यैव क्रियाजनकत्वम्-इति सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वं न इत्यादिकमपि ज्ञातव्यम्। काष्ठादीनां तत्तकारकत्वेऽपि शक्त्याविष्टस्यैव कार्योत्पादनदर्शनात्

शक्तावेशो नान्तरीयकः। न केवलमत्र, सर्वत्राप्येवमेव। अत एव "प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिः साधनम्" इति पूर्वैरूक्तम् एवं 'परोक्षे लिट्' सूत्रेऽपि गुणसमुदायः साधनम् इति भाष्यम्। एतत् सर्व मञ्जूषायां स्पष्टम् ।

अत्र 'शक्तिः कारकम्' इति पक्षः न सङ्गच्छते, क्वचित् शक्तिमतो द्रव्यस्यैव कारकशब्दव्यवहारो भाष्ये दृष्टः। यथा-सार्वधातुके यक्' इत्यत्र भाष्ये - द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तिं प्रति साधनत्वमुपैति" इति द्रव्यस्य साधनत्वमुक्तम् । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' इत्यत्र तु भाष्ये "साधनं नैव द्रव्यम्" इत्यभिहितम्। अत्र उभयोर्भाष्ययोर्विरोधः स्पष्टं एव। अतः 'क्वचित् शक्त्याविष्टस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः, शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्। 'शक्त्या करोति' इत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोग इति श्रीनागेशैरभिहितम् ।

अत्र श्रीशास्त्रिमहोदयस्य गम्भीरं विवेचनमस्ति। तद्यथा- "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः अत्र शक्तिशब्दोत्तरकरणशक्त्या-भिधायक-तृतीयायाः प्रयोगः साधुरेव। अत एव विभक्त्यर्थकाव्ययेन अव्ययीभावसमासः सङ्गच्छते ।

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियायाः निष्पादकत्वम्। विक्लेदनक्रियाजनकत्वेन कर्मणः ज्वलनसंबन्धपरिकल्पनरूप-क्रियानिष्पादकत्वे काष्ठादीनां, पात्रस्थतण्डुलादेः चुल्ल्या अधो वा पतनाभाव-सम्पादनद्वारा आधारणक्रियानिर्वर्तनद्वारा स्थाल्याः इत्याद्याकारेण तत्त्वदवान्तरक्रियानिष्पादनेन सर्वेषां कारकाणां प्रधान क्रियोपयोगित्व-मवगन्तव्यम् ।

"ग्रामे वसते ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यत्र दानकाले देवदत्तस्य प्रतिग्रहीतुरसान्निध्येऽपि दातृबुद्धिस्थत्वेन दातृज्ञानपूर्वकालत्वेन प्रतिपत्तिर्भवति। तावतैव दानरूपायाः क्रियायाः निष्पतेः। एवं घटं करोति इति प्रयोगोऽपि साधुरेव । भाविनी संज्ञामाश्रित्यापि लोके व्यवहारस्य दृष्टत्वात्। तादृशं वस्तु कुलालो निर्माति यस्य निर्मितस्य घट इति व्यवहारो भविष्यति इति पर्यन्तं तत्रार्थस्य विवक्षितत्त्वात स्पष्टमेवं भाविनी संज्ञामाश्रित्यापि व्यवहारः साधुरिति 'वृद्धिरादैच" सूत्रभाष्ये । तेन अनुत्पन्ने घटे घटव्यवहारो साधुः कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसाद इति केषाञ्चिदालेपो भाष्यविरुद्धः । नापि अनुत्पन्ने घटे घटव्यवहारो गौणः मुख्यत्वात् ।

एवं भाष्यादिपरामर्शन वैयाकरणैः निरूपणात् 'क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्, क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वं इत्याद्याः पक्षा असङ्गत्ता इति अत्र शास्त्रिमहोदयेन प्रतिपादितम्। अनेन सुपा द्योतकतापक्ष एवं भाष्यतात्पर्यम इति सम्यक् उपपादितम्।

परन्तु पेरिसूर्यनारायणशास्त्रिमहोदय एवं सूत्र-वार्तिक भाष्य-वाक्यपदीयादिविरुद्धं किमपि न प्रदर्शयति, नाङ्गीकरोति च। सर्वत्र स्वोक्तार्थे भाष्यादिकं प्रमाणत्वेनोपस्थापयति। अस्य जिह्वाग्रे भाष्यभारती नर्तनं करोति स्म नात्र संशयः।

अस्य प्रमुखाः शिष्याः'[98]

1.	श्रीमन भाष्यम् अपालाचार्जुलु
2.	पेरि कुर्मनाथशर्मा

[98] शाब्दिक वागीश - पेरिसूर्यनारायणशास्त्रिणोऽभिनन्दनग्रन्थ, 2006 ख्रि. तिरुपतिः

3.	श्रीमान् राकाकृष्णामाचार्जुलु (विजयनगरम्)
4.	कलागा बैंकटा सौम्याजुलु
5.	पेरि सर्वेश्वरा शर्मा (जर्मनी)
6.	कृष्णमाचार्युलु (आन्ध्र. वि. विद्यालय)
7.	श्री रङ्गाचार्युलु
8.	पीडापार्थीवीरभ्रदाशर्म
9.	वेदुलु सत्यनारायण
10.	बन्धि विश्वनाथन
11.	पेरि श्रीरामामूर्तिः
12.	पेरि रमेशम
13.	ओरूगण्टी अपालानरसिह्मन्
14.	धवला रमेश्वरा राव
15.	ओ. सिंहइ
16.	अकेला मल्लै. सौभ्याजुलु
17.	पप्पू रघुराम
18.	गोदावर्ति सम्भशिवा राव
19.	उपाध्यायुलु अपाला नरसिंह्मन्
20.	कोलुरु नारायणमूर्ति
21.	कोलुरु श्रीरामामूर्ति

22.	श्री चादा
23.	प्रयागसयुशा
24.	कारोडा सुब्रह्मण्यम्
25.	राघवाचार्युलु (चेन्नई)
26.	वदलामनि नरसिह्राम्
27.	वदलामनि सूर्यनारायण
28.	वदलामनि सीतारामैया
29.	पेरि पेडा अपालानरसिह्मन्
30.	पेरि चिन्ना अपालानरसिह्यन्
31.	प्रो. वेदुला सुब्रह्मण्यम्
32.	प्रो. पेरि सुब्रह्मण्यम्
33.	डॉ. पी. सूर्यकान्तम्
34.	डॉ. पी मेधा दक्षिणामूर्ति
35.	श्रीमती पी. सीतम्मा
36.	अर्चका पेरि मालाचार्य
37.	विजयविट्टलराव
38.	कुडप्पा राघवेन्द्रचर
39.	अक्की राघवेन्द्रा चाचर
40.	वेदव सत्यनारायणा
41.	यमिजला आनन्दराव
42.	बंदि विश्वनाथम्

43.	श्रीमति वी पदमावति
44.	वि श्रीनिवासराव
45.	विश्वनाथगोपालकृष्णशास्त्री
46.	कोम्पेला सत्यनारायणशास्त्री
47.	कन्दुकुरी सत्यसूर्यनारायनशास्त्री
48.	एस. टी. के. श्री रमाचार्युल
49.	आर. आर. सैम्युजुलु
50.	रानीलक्ष्मी नरसिह्याशास्त्री
51.	जन्मद्दि रामकृष्णा
52.	चेरु कुमिलि नरसिह्यामूर्ति
53.	के. वी. सोमयाजुलु
54.	एन. एस. गणपति भट्ट
55.	पी. वी. एन. एन. मारुती
56.	बी.पी.एम. श्रीनिवासु

12. पण्डित अनन्तरामशास्त्रीफड़के

(कालः 19 शतकखिस्ताब्दतः विंशशतकस्योत्तरार्द्धपर्यन्तम्)

अध्ययनकालः -

पण्डित अनन्तरामशास्त्रीमहोदयः स्वयमेव काश्यामध्ययनार्थ-मागच्छत् । सर्वप्रथममयं पण्डितश्रीगणपतिशास्त्रिमोकाटे महोदयाद् व्याकरणशास्त्रमधीतवान्। काश्यामयं व्याकरणाचार्यपरीक्षामुत्तीर्णवान्। ततश्च पण्डितनित्यानन्दन्त-पर्वतीयमहोदयानां (1867-1931) चरणयोर्मध्ये स्थित्वा मीमांसा वेदान्त

पुराणशास्त्राण्यधीतवान्। कालिकाकातानगरतः मीमांसाविषये तीर्थ परीक्षां श्रीफड़केमहोदयः समुत्तीर्णवान्।

अध्यापनकालः -

काशीस्थविदुषां संस्तुत्यनुसारं किञ्चित् कालं यावत् श्रीफड़केमहोदयः लाहौरनगरस्य सुप्रसिद्धस्य डॉक्टर बालकृष्णकौलस्य पौत्रान् संस्कृत-मध्यापयामास। तदनन्तरमयं काशीस्थस्याद्वादिगम्बरजैनविद्यालये व्याकरणाध्यापकत्वेन नियुक्तिं प्राप्तवान्। ततश्च सः महामहोपाध्याय-पण्डितनित्यानन्दपर्वतीयमहोदयस्य विशिष्टसंस्तुत्येन काशीस्थ राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये नवसृष्टे पुराणेतिहासाध्यापकपदे नियुक्तः। सेवानिवृत्तेरनन्तरं सः विश्वसंस्कृतपरिषदः तत्त्वावधाने सम्मानिताचार्य-रूपेणानेकेषु स्थानेषु गत्वा देववाण्याः प्रचारे प्रसारे च महद् योगदानमददत् ।

टीकापरिचयः -

आचार्यपरीक्षोत्तीर्णानन्तरं सः 'काशीका' 'वैयाकरणभूषणसारम्' (दर्पणटीका-युत) इत्यनयोर्ग्रन्थयोः सम्पादनकार्यमकरोत् ।[99]

13. डॉ. वेदानन्दझामहोदयः

(सन् 1926 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

डॉ. वेदानन्दझामहोदयोऽखिलेऽपि देशे विख्यातानां महामहोपाध्या-यानां श्रीद्रव्येश-विद्वद्वर वसंतपुरनामके ग्रामे सीतामढयं जनपदे षड्विंशति ख्रिस्ताब्देऽभवत्।

---

[99] का. की. पां. परम्परा आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 396. प्र.सं. 1983

अध्ययनकालः-

यदा अयं पञ्चवर्षीय आसीत् तदैव विहितोपनयनसंस्कार वेदवेदाङ्गाध्ययने निरतो जात। तदनन्तरं व्याकरण-साहित्य-न्याय-सांख्ययोग-वेदान्तेति पञ्चसु विषयेष्वाचार्य परीक्षामपि उत्तीर्णवान्।

अध्यापनम् -

प्रथमं तावदनेन निजजनपदे 'सीतामढयम् अध्यापनकार्यमारब्धम्। ततोऽयं हरिद्वारस्थे योगाश्रमेपीठे प्राचार्यपदं सुशोभितवान्। तदनन्तरं गुजरातप्रान्तस्य राजकोट नगरेऽपि वर्षपर्यन्तमध्यापितम्। बरेली-चन्द्रोसी आंवलागुरुकुलप्रभृतिषु स्थानेषु अपि भवता ज्ञानगङ्गा प्रभाविता। अनेन नेपालदेशस्य सिद्धेश्वर संस्कृतमहाविद्यालये चत्वारि वर्षाणि यावत् प्राचार्य-पदमलङ्कृत्य प्रभूतं यशोर्जितम्। ततश्चायं महाभाग ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रम-पीठस्य तथा श्रीभगवानदाससंस्कृत-महाविद्यालयस्याचार्यपदमपि विभूषितवान्। त्रयोदशवर्षाणि यावत् श्रीमोतीनाथ संस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्यपदमलङ्चकार कीर्तिकौमुदी च व्यस्तारयत्। अयं महानुभावो राष्ट्रपतिना राष्ट्रपतिसम्मानेनापि सम्मानितः ।

कृतिपरिचयः-

स विविधविषये स्वीयं लेखनीमचालयत्। महावैयाकरणश्रीमद्-भर्तृहरिविरचितस्य वाक्यपदीयम् इत्याख्यस्य प्रसिद्धग्रन्थस्य प्रथमकाण्डस्य 'विमर्श विपुलां आलन्दा नाम्नी संस्कृतटीकां 'सूर्यमायाऽभिधां हिन्दीटीकां विरचितवान् झामहोदयः। तेन विलिखिताः सारगर्भिताः लेखा सरस्वती सुषमा दिषु विख्यातासु पत्रिकासु समये समये प्रकाशिताः सन्ति।

साहित्यक्षेत्रे तेन विरचिता 'त्रिपथगा' इति कथनम् विद्वत्समाजे प्रतिष्ठितम्। काव्यस्यास्य विषये कविवर्याः लिखन्ति त्रिपथगां सङ्गता कुल्यापि भवति त्रिपथगेति

स्वाभिधानमात्रत इयमपि त्रिवेणी मण्डिता त्रिपथगा मुक्तामृत-युक्तामृत-श्रीकृष्णचरणामृतैस्त्रिभिस्तरङ्गैर्बालेय रिङ्गन्ती प्रभवतु विदां मोदाय।[100] काव्येऽस्मिन् मुक्तामृतं नामके प्रथमे तरङ्गे 'भाति मे भारती भारतेऽनारतम्' अतीव ह्लाद्या रुचिरा मनोहरा गीतिः। निखिलं काव्यं मनोहरगद्यैः संयुतं वर्तते। काव्यमिदमधीत्य सह्रदया अमन्दमानन्दमनुभवन्ति। यद्यपि ते भौतिक देहेन न सन्ति परं यशः शरीरेण जीवन्ति अद्यापि स्थास्यान्ति च चिरम्।[101]

14. पण्डितप्रभाकरमिश्रः

(कालः- 1936 ईशवीयतः विंशशतकोत्तरपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पण्डितप्रभाकरमिश्रः पण्डितरामप्रसादत्रिपाठिमहाभगस्य शिष्यः। अस्य पितुर्नाम श्रीहरिप्रसादमिश्र आसीत् । उत्तरप्रदेशस्य जौनपुर मण्डलान्तर्गत-शाहपुरपत्रालयस्य मुकुन्दीपुर इति ग्रामे 1936 ख्रिस्ताब्दे ईशवीये मई मासे पञ्चदशदिनाङ्के पण्डितप्रभाकरमिश्रमहोदयो जनिं लेभे। अयं खलु विद्वन्मूर्धन्यस्य न्यायवेदान्तव्याकरणावतारस्य काश्यां सुप्रसिद्धस्य श्रीशुभकरणमिश्रस्य पौत्रः ।

अध्ययनकालः-

अनेन पण्डितरामप्रसादत्रिपाठि- पं. रामकरणपाण्डेय पं. रामराज-द्विवेदप्रभृतीनां त्रयाणां विदुषां चरणयोरध्ययनं विहितम्। सन् 1958 ईशवीये अनेन वाराणसीस्थ सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयाद् व्याकरणाचार्यपरीक्षोत्तीर्णा । ततोऽनेन एम. ए. परीक्षाऽप्युत्तीर्णा"। अयं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

---

[100] त्रिपथगा' काव्यम्- डॉ. वेदानन्द झा. पृ. 2

[101] हरिद्वारस्य स्वातन्त्र्योत्तरस्य सं. सेवा परायणा आचार्या इति लेखः, पो. इन्डि. सं. लिट्रे. एक क्रिटि. सर्वे. पृ. 234

"व्याकरणशास्त्रे प्रमेयसमीक्षा" इति शोधप्रबन्धं प्रस्तूय सन् 1977 ईशवीये 'विद्यावारिधि' इत्युपाधिमवाप्तवान् ।

अध्यापनकालः-

अयं सन् 1955 ई. त. 1978 ई. यावद् वाराणसीस्थ रामानुजसंस्कृत-महाविद्यालये व्याकरणविभागाध्यक्ष आसीत्। तथा च सन् 1976 ईशवीयतोऽ-बहुकालपर्यन्तं वाराणसीस्थ सन्यासीसंस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाचार्यपद-मलङ्कृतवान्।[102]

टीकापरिचयः-

अनेन वैयाकरणभूषणसार-सिद्धान्तकौमुदी-लघुसिद्धान्तकौमुदी-मध्यसिद्धान्त-कौमुदी ग्रन्थानां सुविशदाः 'प्राभाकरी' इत्याख्याः संस्कृतटीका हिन्दीटीकाश्च प्रणीताः।

15. पण्डिता डॉ. प्रज्ञादेवी

(सन् 1937 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकोत्तरपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य मूर्द्धन्याविदुषी, ओजस्विनी, वाग्मिनी हृदयग्राहिणी वैदिकवाङ्मयस्य वैदिकसिद्धान्तान् ज्ञात्री लेखिका पण्डिता डॉ. प्रज्ञादेवी मध्यप्रदेशस्य 'सतना' नगरे 'कोलगवा इत्याख्ये लघुग्रामे 1937 ख्रिस्ताब्दे वर्षे मार्चमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के जन्म प्राप्तवती। अस्याः पितुर्नाम श्रीकमलप्रसाद आर्यः

---

102 संस्कृत वाङ्मय का वृहद इतिहास- (पञ्चदश-खण्ड) आ. बलदेव उपाध्याय, पृ. 235, 2001, उत्तर प्र.सं.सं. लखनऊ

मातुश्च नाम श्रीमती हरदेवी आर्या आसीत्। इयं स्वजीवनस्यऽष्टादशवर्षाणिस्त्रीयैः पञ्च स्वसृभिः एकेन भ्राता च मध्यप्रदेशे एव व्यतीतवती ।

अध्ययनकालः-

इयं स्वीयमाध्यमिकशिक्षां प्रपूर्य गवर्नमेण्ट गर्ल्स विद्यालयेऽध्या-पिकारूपेण कार्यमकरोत्। स्वाध्यायशीलस्य संस्कृतविद्यानुरागिणश्च पितुराज्ञया सुश्रीप्रज्ञादेवी द्वादशवर्षाणि पर्यन्तमार्षपाठविधे पुनरुद्धारकात् पदवाक्यप्रमाणज्ञात् पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहाभागात् संस्कृतव्याकरणशास्त्रं निरुक्तमहाभाष्यान्तं मीमांसाशास्त्रञ्च गाम्भीर्येणाधीतवती । ततः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयात् प्राचीनव्याकरणाचार्यपरीक्षां समुत्तीर्य संस्कृते शोधप्रबन्धं च प्रपूर्य तत्रतः विद्यावारिधि (पीएच.डी.) इत्याख्यनुपाधिं प्राप्नोत् ।

अध्यापनकालः-

आर्षपाठविधि समुद्धारेच्छ्या अनया आजन्मब्रह्मचर्यव्रतस्य प्रतिज्ञा कृता। अस्याः प्रथमं कार्यमस्ति-'आर्यजगतः कृते 'पाणिनिकन्याविद्यालयः। पौराणिकानां नगर्या काश्यां कन्यासु आर्षपाठविधि प्रसारार्थमयं विद्यालयः संस्थापितः। अद्यत्वेऽस्मिन् विद्यालये कन्याः विशुद्ध आर्षपाठविधिना व्याकरणं वेद-वेदाङ्ग गृहकलादीन् विषयान् पाठ्यते। सुश्रीप्रज्ञादेव्या आचार्यत्वे विद्यालयोऽयं निरन्तरमुन्नतिपथमारोहत्। वस्तुतः काश्यां प्राचीन-व्याकरणपरम्परायां सुश्रीप्रज्ञादेवी सदैव चिरस्मरणीया अभिनन्दनीया वन्दनीया च स्थास्यति नात्र संशयः।

कृतिपरिचयः-

पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहोदयस्य 'प्रथमावृत्ति' ग्रन्थप्रणयने प्रकाशने तथा च तस्य मरणानन्तरं प्रथमावृत्तिग्रन्थस्य पूर्ती च प्रज्ञादेव्याः महद् योगदानमस्ति। प्रथमावृत्तिः सारल्येन सुगमतया अष्टाध्यायीं बोधयति। ततः सन् 1971 ईशवीये

इयमथर्वेदस्य चत्वारि काण्डानि 1977 ईशवीये च गोपथब्राह्मणस्य दुर्लभभाष्यं वैदुष्यपूर्णतया व्यरचयत्। अस्या विरचिता अनेके ग्रन्थाः प्रकाशिता बहवो निबन्धाः प्रकाशिता भवन्त्येव ।

16. पञ्चोली बालकृष्णः

जीवनपरिचयः -

एष गुर्जरप्रान्तस्य (गुजरात) बडौदा' राज्ये 'वसाई ग्रामनिवासिनः श्रीनीलकण्ठस्य पुत्र आसीत्। वाराणसेय संस्कृतविश्वविद्यालयादवकाशमवाप्य इदानी ते गुर्जरप्रान्तस्य 'अहमदाबाद' इत्याख्ये नगरे स्वभवने निवसन्ति ।

अध्ययनकालः-

एष खलु विश्वविश्रुतपण्डितानां श्रीसभापतिशर्मोपाध्यायानां शिष्य आसीत्।

अध्यापनकालः-

श्रीपञ्चोलीमहोदयः प्रथमं काश्यां खेतानसंस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाध्यापक आसीत् तदनु काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये, वाराणासेयसंस्कृतविश्वविद्यालये च व्याकरणप्राध्यापकपदेऽधिष्ठितो जातः ।[103]

कृति-परिचयः-

पञ्चोलीत्युपाख्येन बालकृष्णशर्मविदुषा वैयाकरणभूषणसारस्य 'प्रभा' नाम्नी टीका रविता। एषा विस्तृता गभीरा, पाण्डित्यपूर्णा विशिष्टा टीका अस्त्रि नाशत्रसंशयः। 'प्रभाटीका' 2040 वै. वर्षे प्रकाश्यमुपगता। श्री पंचोलीमहोदयः सिद्धान्तकौमुद्याया हिन्दी-व्याख्यां विलिख्य मार्ग प्रशस्तमकरोत् ।

---

103 सं. वा. का वृ. इति, (पञ्चदश-खण्ड) आ.ब.उपा., पृ.234 2001, लखनऊ

17. श्रीकालिकाप्रसाद शुक्लः

जीवनपरिचयः-

शाब्दिकेषु स्वातन्त्र्योत्तरकालेषु श्रीकालिकाप्रसादमहोदयोऽन्यतम आसीत्। पण्डितकालिकाप्रसादमहोदयः गोरखपुरमण्डलस्य सरयूपारीण ब्राह्मणावतंस आसीत्। शास्त्रेण सह लोकव्यवहारेऽपि तस्य चातुर्य प्रशंसनीयमस्ति ।

अध्यापनकालः-

महानुभावोऽयं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये व्याकरणविभागस्या-ध्यक्षपदं सुशोभितवान्। अनेनाधीताः छात्रा विभिन्नासु संस्थासु कार्यरताः सन्ति ।

कृतिपरिचयः-

अनेन महोदयेन वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाया 'ज्योत्स्ना' इत्याख्या टीका प्रणीता। शुक्लमहोदयेन 'वैयाकरणानामन्येषां च मतेन शब्दस्वरूप तच्छक्तिविचार[104] इति गवेषणात्मको शोधप्रबन्धो 1979 ख्रिस्ताब्दे लिखितः। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् शब्दनित्यानित्यात्वशब्दार्थसम्बन्ध-शब्दार्थ-संबन्धनित्यत्व-देववाणीप्राचीनत्वादि-विविधैर्विचारतरङ्गैर्गवेषणाप्रबन्धे पूर्ववर्तिनां सर्वेषां दार्शनिकानां मतानामालोच-नपूर्वकं भाषाविज्ञानमतस्यापि युक्तायुक्तत्वं निर्धारितं ग्रन्थकारकालिका-प्रसादशुक्लमहोदयेन। अयं परिभाषेन्दुशेखरस्य (हैमवती टीका संवलितायाः) सम्पादनमपि कृतवान् यस्याः 1975 ख्रिस्ताब्दे सं.सं.वि.वि. वाराणसीतः प्रकाशनं जातम्।

विशेषः-

वैयाकरणोऽप्यशुष्कहृदयः कोमकान्तपदपवलीषु सदयः पण्डितप्रवरः स्व. श्री कालिकाप्रसाद शुक्लः काशिककविसमवाये परं सम्मानितो विभातिस्म। अस्य प्रथमा

---

[104] वैयाकरणमन्येषां च मतेन शब्दस्वरूपतच्छक्तिविचारः' भूमिका, सं. सं.वि.वि., वाराणसी

काव्यकृतिर्विद्यते भास्करभावमानवः यत्र भगवतोद्युमणेः सुललिता स्तुतिर-लघुवृत्तैर्वर्तते। काव्यगुणगणोद्भासितं रसपेशलं राधाचरितम् इति महाकाव्यं निर्मायनेन स्वीयं महाकवित्वं प्रमाणितम्।[105]

3. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतेतरटीकाकाराणां कालक्रमेण परिचयः-

1. पं. देवदत्तशर्मोपाध्यायः

(कालः- 1905 ईशवीयतः 1971 ईशवीयपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पण्डितदेवदत्तशर्मोपाध्यायः संस्कृतभाषायाः प्रकाण्डो विद्वान् मीमांसादर्शनस्य च भाष्यकार आसीत्। अस्योत्तरप्रदेशस्यालीगढमण्डलान्तर्गते 'भमसोई' नामक एकस्मिन ग्रामे 1905 ख्रिस्ताब्दे जन्म अभवत् । अयं भारद्वाजगोत्रीयः माध्यन्दिन शाखाध्यायी ब्राह्माण आसीत् । 1971 ईशवीये अक्टूबरमासे शरतपूर्णिमातिथौ पं. उपाध्याय इहलोकं त्यक्त्वा परलोकमगच्छत्।

अध्ययनकालः-

अयं गुरुकुलमहाविद्यालयज्वालापुरे स्वामिशुद्धबोधतीर्थमहोदयस्य सान्निध्येऽ-ध्ययनमकरोत्। अयं गुरुकुलस्य विद्याभास्कर' इत्युपाधिना सह आचार्य तीर्थ एम. ए. प्रभृत्युपाधीन् अपि प्राप्तवान्।

अध्यापनकालः-

सन् 1939 तमे ईशवीये वर्षेऽयं काशीमागत्य डॉ. मङ्गलदेवशास्त्रिमहोदयेन सह काशिराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य सरस्वतीभवने वर्तमानानां त्रिसहस्रमितानां पाण्डुलिपीनां सूचीं निर्मितवान्। अयमस्मिन्नेव महाविद्यालये

---

[105] स्वातन्त्र्योत्तरकाले सं. काव्ये काश्या अवदानम्. पो. इन्डि, सं.लि.एक-क्रिटि. सर्वे, पृ. 223

वेदान्ताध्यापकपदं 1943 ख्रिस्ताब्दे सुशोभितवान् । 1941 ईशवीयतः 1948 ईशवीयं पर्यन्तमयं दर्शन-विभागाध्यक्षपदे कार्यरत आसीत्। यस्मिन् काले राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयः वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये विलोनोऽभवत् तस्मिन् काले सः संस्कृतसंकायस्याधिष्ठाता अप्यासीत्। यदा विश्वविद्यालयस्य प्रथम कुलपतिः डॉ. आदित्यनाथ झामहोदयेन विश्वविद्यालये प्राचीनव्याकरण-विभागः स्थापितः तदा एवं तेन पण्डितदेवदत्तशर्मोपाध्यायमहोदयः प्राचीनव्याकरण-दर्शनागमविभागे प्रथम आचार्यः (प्रोफेसर) विभागाध्यक्षश्च नियुक्तः । सः 1965 ख्रिस्ताब्दे विश्वविद्यालयात् सेवानिवृत्तोऽभवत् ।

ग्रन्थपरिचयः-

अस्य व्याकरणशास्त्रस्य 'वैयाकरणभूषणसार-ग्रन्थस्य "हिन्दीभाष्यं" बहुलोकोपकारकं वर्तते। 'तत्त्वपरिशुद्धिः इत्याख्यग्रन्थसम्पादने कृते काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयेनायं पीएच.डी. इत्युपाधिनाऽलंकृतः। अनेन गूढजटिल-दर्शनस्य मीमांसायाः सरलहिन्दीभाषायां भाष्यम्प्रणीतम्। भाष्यमिदमध्या-यत्रयपर्यन्तं सन् 1957 ख्रिस्ताब्दे वर्षे प्रकाशितम् ।

प्रमुखाः शिष्याः-

अस्य शिष्येषु पं. रामनाथवेदालंकार, प्रो. डॉ. श्रीपतिरामत्रिपाठी, पं. रामरङ्गशर्मा, आचार्य नरेन्द्रदेव पाण्डेयप्रभृतयः सन्ति ।

2. ब्रह्मदत्तद्विवेदी 'विद्यावाचस्पतिः'

(कालः- 1915 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

विद्यावाचस्पतिः पण्डितबहादत्तद्विवेदीमहोदयस्य सारस्वतवैभवमूले वंशे उत्तरप्रदेशस्य प्रयाग मण्डले करछना खण्डे 'पण्डितपुरा' नामके ग्रामे 1906 तमे

ख्रिस्ताब्दे वर्षे (1963 तमे वैक्रमाब्दे) जन्म अभवत्। सन् 1987 ईशदीये अगस्तमासे पञ्चदशदिनांकेऽयं पञ्चत्वं गतः।[106]

अध्ययनकालः-

अस्य पितामहमहोपाध्यायपण्डितहरिहरकृपालु द्विवेदीमहोदय संस्कृतरत-पाण्डित्यपरम्परायां विशिष्ट आसीत् । अयं महोदयः स्वपितुः शकाशे काणादं पाणिनीयञ्च शास्त्रं साहित्यञ्च नियमानुसारमधीतवान्। प्रप्रथमं सन् 1927 ईशवीये वर्षे अयं व्याकरणाचार्य परीक्षां समुत्तीर्णवान्। ततश्च सन् 1930 ईशवीये न्याये, सन् 1932 ईशवीये साहित्ये चाचार्यपरीक्षां प्रथमश्रेण्या सह प्रथमस्थानेनोत्तीर्णवान्।

अध्यापनकालः-

अयं सन् 1932 ईशवीयतः 1955 ईशवीयपर्यन्तः पाटलिपुत्रे (पटना) बिहारप्रान्ते मुरारकासंस्कृतमहाविद्यालये प्राचार्यपदे कार्य प्रारभत्। अयं सन् 1955 ईशवीये वर्षे पाटलिपुत्रे स्थापिते महाविद्यालये सादरमामन्त्रितो नियोजितश्च। अयमस्मिन्नेव वर्षे श्रीमतामहाराजाधिराजेन मिथिलायां विशिष्टसम्मानेन सम्मानितः। 1976 ख्रिस्ताब्दे कामेश्वरसिंहदरभङ्गा-संस्कृतविश्वविद्यालये 'विद्यावाचस्पति' इत्युपाधिमलभत्। वाराणस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽतिथिप्राध्यापकरूपे 1975, तमे ख्रिस्ताब्दे कार्यमकरोत्। महोदयोऽयं 1971 ईशयीये वर्षे सम्पूर्णानन्द-संस्कृति-विश्वविद्यालयस्य दीक्षान्तसमारोहे 'शब्दाद्वैतबिन्दु' विषये व्याख्यानमददत् 1982 ख्रिस्ताब्देऽयमिलाहबादनगरे गंगानाथझाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे शास्त्रचूडामणि' योजनायामध्यापनमकरोत्। अस्मिन्नेव (1982) वर्षेऽयमुत्तर-प्रदेशसंस्कृताकादम्या संस्कृते विशिष्टयोगदानाय सम्मानितः। अस्य सन् 1986 ईशवीये महामहिम राष्ट्रपतिमहोदयः सम्मानमकरोत् ।

---

[106] राधिका (लघु-टीका) ब्रह्मदत्तद्विवेदी, पृ.25-26, 1988. सुशील प्रका, पटना

ग्रन्थपरिचयः-

'मधुसूदनीगीताभाष्यस्य हिन्दीव्याख्या, वैयाकरणभूषणसारस्य संस्कृतहिन्दी-भाष्यञ्च 1985 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते। लघुशब्देन्दुशेखरस्य 'राधिका' नाम्नी संस्कृत हिन्दी टीका सन् 1988 ईशवीये वर्षे प्रकाशिता।

3. पण्डित गोपालदत्तपाण्डेयः

(कालः- 1915 ख्रिस्ताब्दतः विंशशतकपर्यन्तम्)

जीवनपरिचयः-

पण्डितगोपालदत्तपाण्डेयः श्रीनित्यानन्दपर्वतीयमहोदयस्य न केवलं दौहित्रोऽ-पितु तच्छिष्यश्चासीत्। अस्य जन्म 1915 ख्रिस्ताब्देऽभवत् ।

अध्ययनकालः-

अयं पण्डितनित्यानन्दपर्वतीयमहोदयात सिद्धान्तकौमुदी अन्ये टीकाग्रन्था-श्चापठत्। तदनन्तरमयं व्याकरणाचार्यपरीक्षां, एम. ए. परीक्षां चोत्तीर्णवान्।

अध्यापनकालः-

अयमुत्तरप्रदेशस्य राजकीयमहाविद्यालयेषु बहूनि वर्षाणि पर्यन्तं 'प्रोफेसर' पदे योग्यतापूर्वकं कार्यमकरोत् । अयं नैनीताले राजकीय स्नातकोत्तरमहाविद्यालये आचार्यः संस्कृतविभागाध्यक्षश्चासीत्। ततः परमयमुत्तरप्रदेशस्य शिक्षाविभागे उपशिक्षानिदेशक आसीत् । महोदयोऽयं सेवानिवृत्त्यनन्तरं काश्यामेव न्यवसत् ।

ग्रन्थपरिचयः-

अयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः 'दीपिका' नाम्नी प्रामाणिकी हिन्दीव्याख्याम् व्यरचयत्। सा च श्रीवासुदेवदीक्षितरचितया 'बालमनोरमाटीकया सह सम्पादिता,

त्रिषु भागेषु च प्रकाशिता। श्रीपाण्डेयमहोदयेन विरचिता 'दीपिका' व्याख्या हिन्दीभाषायां तत्तत्सूत्राणां गभीरं शास्त्रीयविषयमपि सारल्येन स्पष्टयति।[107]

4. डॉ. चंद्रिकाप्रसाद द्विवेदी

जीवनपरिचयः-

अयं मध्यप्रदेशवास्तव्य महावैयाकरणः आसीत् ।

अध्ययनाध्यापनकालम्-

मध्यप्रदेशे रीवांनगरे प्रशासकीयवेङ्कटसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरण-विभागाध्यक्षपदे कार्यमकरोत् ।

ग्रन्थपरिचयः-

पण्डितप्रवरेण श्रीचन्द्रिकाप्रसादद्विवेदिना राष्ट्रभाषायां विरचिता 'सुबोधिनी' व्याख्या न केवलं छात्राणामपितु विदुषामपि महान्तमुपकारं करोति। अस्यां व्याख्यायामतिसारल्येन गम्भीरविषयाणां विवेचनमस्ति। अस्या रचना 1983 तमे ख्रिस्ताब्दे (2046 वैक्रमाब्दे) सम्पन्ना जाता।[108]

5. प्रो. महादेव दामोदर साठे

जीवनपरिचयः-

महाराष्ट्रीय विदुषामन्यतम आसीत्। प्रो. महादेव दामोदर साठेमहोदय जीवनपर्यन्तमयं संस्कृतसेवामकरोत् ।

अध्ययनम् -

महानुभावोऽयं प्राचीनशास्त्रीयपद्धत्यानुसारं संस्कृतव्याकरणस्याध्ययनमकरोत् । साठेमहोदयः पाश्चात्यविद्याविभूषित आसीत् । सिद्धान्तकौमुदी-

---

[107] का. की पां. प्रम्परा आ. बलदेव उपा., पृ. 396, प्र.सं. 1983

[108] स्वा. म.प्र. सं. व्याकरणम्- पुष्पा दीक्षिता, सं. राइ. इन इण्डि. इण्डिया, पृ. 119

प्रभृतीनामाकरग्रन्थानामध्ययनं के. पण्डित हरिशास्त्रिभट्टात् इन्दौर नगरे के. म.म. वासुदेव शास्त्रि अभ्यकरात् पूणे नगरे चाकरोत् ।

अध्यापनम् -

महानुभावोऽयं तत्रत्यान् छात्रान् व्याकरणशास्त्रमध्यापयत्। मराठी भाषायाश्छात्राणां संस्कृतव्याकरणशास्त्रे मन्दगतिं दृष्ट्वा अध्यापनकालाद् एवं सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनां ग्रन्थानां मराठी भाषायां टीकालेखनकार्य प्रारब्धवान्।

कृतिपरिचयः-

सेवानिवृत्त्यन्तरं दामोदरसाठेमहोदयो विंशतिर्वर्षाणि यावत् संस्कृत-विषयकलेखनकार्यरत आसीत्। अत्रान्तरे लघुकौमुद्याः सविस्तर-मनुवादः, पाणिनि एवं पाणिनीय सम्प्रदायश्चेति ग्रन्थद्वयं व्यरचत्। उभय ग्रन्थयोः निर्माणाय पुणे विद्यापीठतोऽनुदानं महाराष्ट्र ग्रन्थोत्तेजकसस्थया पारितोषिकञ्च लब्धवान्। ततश्च नैकानि वर्षाणि यावदयं के. म.म. वासुदेवशास्त्री 'अभ्यङ्करमहोदयस्य जीवनचरितं डॉ. सं. वि. सहस्रबुद्धे-महोदयस्य साहाय्येनालिखत् यत् शास्त्रिमहोदयस्य जन्मशताब्दी समारोह-स्यावसरे प्रकाशितमभवत्।

साठेमहोदयोव्याकरणविषयकान् नैकान् लेखान् काले काले लिखितवान् ये च शीघ्रातिशीघ्रं विभिन्नासु पत्रिकासु प्रकाशिताः। महानुभावोऽयं 1965 ख्रिस्ताब्दे वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः षट्त्सु भागेषु मराठीभाषायां बालबोधिनीटीकां तथा तत्र टिप्पणीञ्चाकरोत्। तत्र साठेमहोदयस्य विषयाधिकारः सम्यक् दरीदृश्यते। तत्रास्य सिद्धान्त-कौमुदीविषयकाः सिद्धान्ता अपि मान्याः सन्ति। अनेन विरचिताय षड्भागात्मकाय सिद्धान्तकौमुद्या-मराठी-विवरणग्रन्थाय पुणे विद्यापीठतो-

ऽनुदानममिलत् । अस्य प्रकाशनं वासुदेवशास्त्री अभ्यंकरमहोदयस्य स्मरणार्थ प्रथमग्रन्थमालायामभवत् ।[109]

सिद्धान्तकौमुद्या मराठीभाषायामनुवादेन तस्या अध्ययनं मराठी-छात्राणां कृते बहुसौकर्यपूर्णमभवत्। तथा चानेन माध्यमिकस्तरीयाध्यापकानां महाविद्यालयस्य व्याख्यातृणाञ्च कृते सिद्धान्तकौमुद्याः पद्धत्याऽध्यापनं बहुसरलं सञ्जातम्। षट्प्रकरणात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमे संज्ञाप्रकरणे पञ्चविंशतिप्रमुखसंज्ञानां विश्लेषण-ङ्कृतम्। ततश्च परिभाषाप्रकरणं कारकप्रकरणं समासप्रकरणञ्च सन्ति।

6. आ. विश्वनाथ मिश्रः

(कालः 1931 ख्रिस्ताब्दतः)

जीयनपरिचयः-

मरुप्रदेशीय विद्वान् विश्वनाथमिश्रमहोदयस्य पितुर्नाम श्रीरामकेशव-मिश्र आसीत्। तस्य जन्म जूनमासस्य पञ्चदश तारिकायां 15.6.1931 ख्रिस्ताब्दे बीकानेरमण्डले एकस्मिन् ग्रामेऽभवत्।

अध्ययनम्-

बाल्यकालात् प्रतिभासम्पन्नो विश्वनाथो महोदयः प्राथमिकशिक्षां ग्रामं निकषा कस्मिन् ग्रामेऽधीत्य प्रौढग्रन्थेषु प्रौढिप्राप्तुं राजस्थानतः बनारसं प्रत्यगच्छत्। तत्र स 1955 ख्रिस्ताब्दे गवर्नमेन्ट संस्कृत कॉलेज बनारसतः व्याकरणाचार्यस्य परीक्षां प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णवान् । ततश्च वाराणसेय संस्कृत-विश्वविद्यालय-वाराणसीतः 1962 ख्रिस्ताब्दे साहित्याचार्यस्यापि परीक्षां प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णवान्। तदनन्तरम् 1961 ख्रिस्ताब्देवर्षे गोरखपुरविश्व-विद्यालयः गोरखपुरतः एम.ए. संस्कृत परीक्षां द्वितीय श्रेण्यामुत्तीर्णवान्।

---

[109] भूमिका बालबोधिनी टीका-वै. सि. कौमुद्याः मो. म. द. साठे, पृ. 6-13, 1964 पूणे

वारणस्यां व्याकरणस्य गूढार्थान् दार्शनिकत्तत्त्वान् चावबोधनाय मिश्रमहोदयः महाशयजी इत्युपनामधारिणः पं रामयशत्रिपाठिनः सान्निध्ये व्याकरणमध्यैत। श्रीबदरीनाथशुक्लस्य श्रीहरिरामशुक्लस्य चापि सान्निध्ये स्वीय ज्ञानपिपासा-शमनमकरोत्।[110]

अध्यापनकार्यम्-

मिश्रमहोदयः स्वीयजीवने बहुषु संस्थास्वध्यापनमकरोत्। प्रथमं सः 1-6-1957 ख्रिस्ताब्दतः 11.06.1960 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तमग्रवाल-संस्कृतमहा-विद्यालय, वाराणस्यां प्राध्यापकपदमलंकृतवान्। ततश्च 12.6.1960 ख्रिस्ताब्दतः 17.06.1963 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं राजकीय-संस्कृत-विद्यालय, डालटनगंज, बिहार-राज्ये प्राध्यापकपदं सुशोभितवान् । तदन्तरम् 27.06.1963 ख्रिस्ताब्दतः 30.6.1988 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् (नवमासाधिकं-चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम्) राजकीय-आचार्य-संस्कृत-महाविद्यालयः बीकानेर-राजस्थाने प्राचार्यपदमलङ्करोत् । 15.01.1983 ख्रिस्ताब्दतः 01.06.1994 ख्रिस्ताब्दतपर्यन्तं जैन विश्व भारती संस्थान; लाडनूँ नागौरराजस्थाने रीडर-पदाय, जैनदर्शनाध्यक्षपदे च कार्यमकरोत् । 02.06.1994 ख्रिस्ताब्दतः 3101.2004 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं ब्राह्मी-विद्यापीठं, लाडनूं राजस्थाने प्राध्यापकपदे सेवामयच्छत्।

अयं 01.12.2005 ख्रिस्ताब्दतोऽद्यावधि जैन-विश्वभारती लाडनूँ, राजस्थाने एव जैन-विद्याया प्रोफेसरपदमलंकरोति। अतिथि प्रोफेसररुपेऽपि मिश्रमहोदयोऽनेकेषु विश्वविद्यालयेषु च सेवामयच्छत्। तद्यथा-11.02.1988 ख्रिस्ताब्दतः 28.12.1988 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं जम्मूप्रान्ते जम्मूविश्वविद्यालयस्य संस्कृत- विभागे सेवामयच्छत् ।

---

[110] महोदयस्य पुत्रस्य साक्षाद्दर्शनमाशीर्वादञ्च प्राप्य मुखारविन्देन विश्रुत्य लिखितम्।

तदनन्तरं 19.01.1962 ख्रिस्ताब्दतः 11.02.1992 ख्रिस्तपर्यन्तं कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालये, हरियाणाप्रान्ते ततश्च 06.02.1965 ख्रिस्ताब्दतः 25.02.1995 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं कुरुक्षेत्रविश्व-विद्यालये हरियाणाप्रान्तेऽध्यापयत्।

शास्त्रीय-भाषणम् -

मिश्रमहोदयो शास्त्रियभाषणे स्वीयविचारान् गूढार्थान् (रहस्यान्) भाषा-ग्रन्थीः च स्पष्टमकरोत्। विभिन्नासु संस्थासु स्वीयशास्त्रीय भाषण-मयच्छत् । तद्यथा-

क्र.सं.	**दिनांकतः**	**दिनांकपर्यन्तम्**	**संस्थान/महाविद्यालयः**
1.	22.01.1993	24.01.1993	कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालयः, हरियाणा
2.	24.02.1993	26.02.1993	जोधपुर विश्वविद्यालयः, राजस्थानम्
3.	10.01.1993	10.01.1993	राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुरम्
4.	01.06.1993	01.06.1993	रणवीर केन्द्रीय संस्कृत-विद्यापीठम्, जम्मू
5.	13.08.2001	15.08.2001	जोधपुर विश्वविद्यालयः, जोधपुरम्, राजस्थान्

(क) द्वे टीके- व्याकरणशास्त्रस्य विदुषा मिश्रमहोदयेन परिभाषेन्दु-शेखरस्य 'सुबोधिनी' व्याख्या हिन्दीव्याख्या विरचिता, या चौखम्बा सुरभारती-वाराणसीतः प्रकाशिता। ततश्च व्याकरणशास्त्रस्य प्रौढग्रन्थस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्य गूढभावार्थ च छात्रहृदयंगमाय 'सुबोधिनी' व्याख्या हिन्दी व्याख्या अलिखत मिश्रमहोदयोः साऽपि चौखम्भा सुरभारती वारणसीतः 1968 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिता।

(ख) निबन्धग्रन्थः- शास्त्रीय गभीरविषयेष्वाधारित 'प्रौढ-निबन्ध-सौरभम्' नामकं निबन्धग्रन्थं विरचितवान् यत् हंसाप्रकाशन-जयपुरतः प्रकाशितं जातम्। ततः तस्य द्वितीयसंरकरणमपि 2004 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशितमभवत् ।

तेन विरचिता दार्शनिका-साहित्यका-व्याकरणशास्त्रविषयकाः च बहवो लेखा निबन्धाश्च विभिन्नासु शोध-पत्रिकासु प्रकाशिता अभवन्।

(ग) संस्कृत-अभिनवनाटकम् - कालिकौतुकम् वामनविजयश्च नामके संस्कृत-नाटके 'भारती' इत्याख्यां संस्कृत-पत्रिकायां प्रकाशिते ।

(घ) धारावाहिकं लेखम् - मिश्रमहोदयेन विरचितं 'संस्कृत-व्याकरण प्रवेशिका' नामकं धारावाहिकं लेखम् मासिक सं. पत्रिकायाम् 10 वर्षाणि पर्यन्तं प्रकाशितम् ।

उपसम्पादनम्- राजस्थान संस्कृत-अकादम्या-त्रैमासिकशोध-पत्रिकायाः स्वरमंगलायाः प्रथमयोः द्वयोः अंकयोः उपसम्पादनमकरोत् ।

सम्मानम्

(क) अखिलभारतीये स्तरे- स फरवरीमासे 2002 ख्रिस्ताब्दे महामहिमराष्ट्रपतिमहोदयेन राष्ट्रपति-भवने, नवदेहल्यां सम्मानितः ।

(ख) राज्यस्तरे

1. 1975 ख्रिस्ताब्दे सरदारशहरे, राजस्थानस्य शिक्षाविद्भिः सम्मानितः।
2. 13 मार्चमासे 1978 ख्रिस्ताब्दे जयपुरे स्थितसंस्कृतपरिषदेन सम्मानितः।
3. 1983 ख्रिस्ताब्दे संस्कृतदिवसस्यावसरे राजस्थानस्य महामहिमराज्य-पालमहोदयेन सम्मानितः।
4. 1999 ख्रिस्ताब्दे राजस्थान संस्कृत-अकादम्या विशिष्टविदुषः रूपे सम्मानितः।

5. 2007 ख्रिस्ताब्दे आचार्यमहाप्रज्ञस्य सानिध्ये आचार्यतुलसी प्राकृतपुरस्कारेण सम्मानितः।

अन्यानि सम्मानानि-

1. 1991 ख्रिस्ताब्दे राजकीय आचार्य संस्कृतमहाविद्यालय, बीकानेरेण सम्मानितः।
2. 2002 ख्रिस्ताब्दे राजस्थानस्य लाडनूँनगरे स्थितेन 'रामद्वारा-सत्संगभवनेन सम्मानितः।
3. 2002 ख्रिस्ताब्दे राजस्थानस्य जसोलनगरे आचार्यमहाप्रज्ञस्य सान्निध्ये सम्मानितः।

मिश्रमहोदयस्य मार्गदर्शने डॉ. बजरंगलालशर्मा, प्रोफेसर म.सं. कॉलेज. डॉ. प्रद्युम्नशाहमहोदयः सुदेशकुमार सुनीतापण्डा चादयाः शोधः कृतवन्त्यः।

4. स्वातन्त्र्योत्तरकाले प्रणीतानां संस्कृतटीकाग्रन्थानां संस्कृतेतरभाषाप्रणीतानाञ्च टीकाग्रन्थानामकारादिक्रमेण परिचयो वैशिष्ट्यञ्च

1. ज्योतिष्मती (काशिकायाः हिन्दी व्याख्या)

रचयिता - डॉ. रघुवीर वेदालङ्कारः

प्रकाशनकालः- 1997 ख्रिस्ताब्दः प्राच्यविद्याप्रतिष्ठानम्, दिल्ली

डॉ. रघुवीरमहोदयेन विरचितायां ज्योष्मतिव्याख्यायां न केवल-मनुवादमात्रमस्ति अपित्वत्र सूत्र-परिच्छेदो विभक्तिज्ञानं समासादयश्च प्रदर्शिताः। अनेन सूत्रार्थायबोधने सारल्यं पाणिनीयसूत्रसंरचनायाः सम्यक् ज्ञानञ्च भवति। अत्र

व्याख्याकर्ता नैकानां ग्रन्थानां सहायतया विस्तृतां व्याख्यां विरच्य वृत्तिकारस्याशयं स्पष्टवान्। स्पष्टाय 1.4.21, 2.3.22, 2.1.1. सूत्राणां व्याख्यां द्रष्टुं शक्यन्ते जिज्ञासवः।

महाभाष्य-न्यास-पदमञ्जर्यानां सारमप्यत्र समाहितं ग्रन्थकारेण। स्थाने-स्थाने वाक्यपदीय-प्रदीप-उद्योत-सिद्धान्तकौमुदी चादिनां ग्रन्थानामपि यथेष्टमुपयोगोत्रा-भयत् । अनेकेषु विवेच्यस्थलेषु स्वामी दयानन्दादयः नवीनानां वैयाकरणानां मतमपि उद्धृतमकरोत् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रायः सर्वाण्युदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च ससूत्रेण प्रदर्शितानि। प्रत्युदाहरणानां वास्तविकमभिप्रायं स्पष्टयन् तत्र मूले काऽपि कथाऽस्ति चेद् साऽपि उद्धृता ग्रन्थकारेण। यथा 1.1.11 सूत्रार्थे प्रदत्ता कथा। प्रत्युदाहरणानां वार्तिकानां विषये स्वतन्त्रटिप्पणी अपि प्रदत्ता ग्रन्थकारेण। अस्मिन् विषये 1.1.11, 1.4.32 चादयान् सूत्राणामुदाहरणान् द्रष्टुं शक्यन्ते। स्वर-विषयकानां सूत्राणामुदाहरणानि सस्वरेण विलिखितानि। पाणिनीय सूत्ररचनाविषये विभिन्नवैयाकरणानां मतमपि प्रदर्शितं ग्रन्थकर्त्रा।

2. 'तत्त्वदर्शिनी' भूषणसारस्य टीका

प्रणेता पेरि सूर्यनारायणशास्त्री (व्याकरणवागीशः)

(28.8.1910 तः 24.01.1995 पर्यन्तम्)

तत्त्वदर्शिनी व्याख्येयं सर्वतन्त्र स्वतन्त्र श्रीकौण्डभट्टप्रणीतवैयाकरण-भूषणसारस्यास्ति। दर्पणाद्यभिधानां मूलग्रन्थानवेक्षणेन प्रवृतानां षण्णां व्याख्यानां खण्डनपुरस्सरं 'तत्त्वदर्शिनी' इत्यन्वर्थाभिधां व्याख्यां व्यरचत् शास्त्रिमहोदयः ।

श्रीशृङ्गेरीजगद्गुरुचरणानामुखेन सह ग्रन्थोऽयं पाणिनीय प्रकाशनम्, तिरुपतितः प्रकाशितः। वैयाकरणान् व्याख्यानमिदमत्यन्तमुपकुरुते।

3. नागेशभावप्रकाशः

रचयिता - पेरि सूर्यनारायणशास्त्री (व्याकरणवागीशः)

28.8.1910 तः 24.01.1995 पर्यन्तम्

प्रकाशनकालः-प्र.सं. 2004 ख्रिस्ताब्दवर्षम्

नागेशभावप्रकाशः-

नागेशविरचितलघुमञ्जूषाया व्याख्याभूतोऽयं ग्रन्थः श्री शृङ्गेरी-जगद्गुरुचरणानां नारायणस्मरणपूर्वकं 2004 ख्रिस्ताब्दे पाणिनीय प्रकाशन तिरुपतितः प्रकाशितः। यद्यपि लघुमञ्जूषायाः कला, कुञ्जिकेति द्वे व्याख्ये स्तः। परन्तु तेऽसमये। इयं तु समेषां नागेशभावानां सप्रमाणमाविष्कारेऽलम्। पेरि महोदयस्यायमपि ग्रन्थो वैयाकरणानां करदीपिकायते । तिङर्थधात्वर्थ-निपातार्थ-प्रातिपदिकार्थ-सुबर्थेत्येवं भागश आविष्कृतोऽयम्।

लघुमञ्जूषाया वृत्तिविचारस्य व्याख्याने नागेशभावप्रकाशे प्रतिपादिता विशेषांशाः। तद्यथा-

1 प्रतिप्रघट्टकं शीर्षकनामकरणम्। अनेन पाठकानां महते सौकर्याय भवति। 2. वैयाकरणैः वृतौ एकार्थीभाव एव स्वीकार्य न तु व्यपेक्षा। 3. समर्थः पदविधिः इति नाधिकारसूत्रम्, किन्तु परिभाषसूत्रमेव। 4 जहत्स्वार्थायाम्, अजहत्स्वार्थायां च एकार्थीभावनिर्वाहप्रकारः। 5. सामानाधिकरण्य-शब्दार्थविचारः 6 भेद-संसर्गयोरभावे सामर्थ्याभावः। 7. दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः, इति प्रयोगस्योपपत्तिः। 8. यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् इति सिद्धान्तस्य सूत्रकारसंमतत्वम्। 6. अभेदैकत्व-

संख्यानिरूपणम्। 10. द्वन्द्वे चकारप्रयोगो भाष्यकृता नोक्त' इति कलाकार मतखण्डनपूर्वकं तस्य भाष्योक्तत्वप्रतिपादनम्। 11. द्विदशा इत्यत्र वृत्तिप्रतिपादनम्। 12. निषादस्थपत्यधिकरणस्वरूपनिरूपणम्। 13. दहराधिकरणनिरूपणम्। 14. भेद-संसर्गो सामर्थ्यमिति विषये कलाकारमतनिराकरणम्। 15. व्यपेक्षावादस्य सूत्रकारसमतत्वप्रतिपादनावसरे ऋतेन मित्रावरुणौ' इति मन्त्रार्थनिरूपणम् । 19. एकशेषस्य वृत्तित्याभावप्रदर्शनम् । 17. शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति सिद्धान्ते प्राप्तस्य पूर्वपक्षस्य आशयविवरणम् 18. कटं करोति भीष्ममुदारमिति भाष्यकारप्रयुक्तवाक्यस्य समग्रतया विचारः। 19. प्रकृतित्तत्वपरिष्कारावसरे पाणिनीयोक्तप्रत्ययसंख्यानिरूपणम्। 20. तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् इति सूत्रभाष्यार्थस्य विस्तरेण निरूपणम्। 21 लौकिक-विग्रहवाक्ये एकार्थीभावस्याभावे गुरुचरणानां पेरि वेङ्कटेश्वरशास्त्रिपादानां वचनप्रामाण्यन् 22. तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहयोः भेदप्रदर्शनम्। 23. अरुणाधिकरणस्वरूपविचारः। तदवसरे खण्डदेवमतनिराकणम् । 24. इन्द्रपीताधिकरणनिरूपणावसरे खण्डदेवमतखण्डनम्। 25. 'बहुल' ग्रहणेन इन्द्रपीतशब्दस्य साधुत्वविचारः 26. न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इति मुनिवचनस्य गौरवमूलकत्वम्। 27. त्रिंशदादिषु शब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनम्। 28. 'द्यावा ह क्षाम प्रथमा ऋतेन' इतिमन्त्रे 'द्यो' शब्दस्य अर्थद्वयप्रतिपादनम् । 26. 'चार्थेद्वन्द्वः' इति सूत्रे अर्थग्रहणप्रयोजनम्। 30. 'अखण्डोपाधि' शब्दार्थविचारः। 31. तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति सूत्रार्थनिष्कर्षः । 32. मयट् प्रत्ययार्थविचारावसरे महता ग्रन्थेन कल्पतरूपरिमलकारयोः मतनिराकरणम्।[111]

---

[111] नागेशभावप्रकाशः - पेरि सूर्यनारायण शास्त्री, भूमिका, प्र.सं. 2004, पाणिनीय प्रका., तिरुपतिः

इत्थं प्रकारेण नागेशभावप्रकाशे ग्रन्थकारेण बहवः विषयाः समाख्याताः समालोचिताश्च ।

4. रत्नप्रभा-सिद्धान्तकौमुद्याष्टीका

प्रणेता- बालकृष्ण पञ्चोली

प्रकाशिता चौ. सं. संस्थानम्, वाराणसी

रचनाकालः 1.4.1966

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या 'रत्नप्रभा' इत्याख्यां हिन्दी व्याख्यां प्रणीतवान् श्री बालकृष्णपञ्चोली महोदयः। श्रीबालशास्त्रिणः प्रधानशिष्यस्य श्रीदामोदरशास्त्रिणः जातात् श्रीसभापतिशर्मोपाध्यायमहोदयात् गुरुपरम्परया ज्ञातशब्दिकसिद्धान्तानां 'रत्नप्रभा' टीकायामुल्लेखः कृतः टीकाकारेण बालकृष्ण पञ्चोली महोदयेन।

टीकावैशिष्ट्यम् -

संज्ञा-संज्ञिस्वरूपस्य ज्ञानं स्पष्टतया लिखितमत्र। अनुवृत्तिक्रमः निर्देष्टसूत्रार्थ बोधक्रमो वर्णितोऽस्ति । प्रक्रिया साधनिकया सह प्रयोगाणामर्थः सुस्पष्टः यथासम्भव प्रदर्शितः। सिद्धान्तकौमुद्यां फक्किकाः अपि समागच्छन्ति तासामस्यां टीकायां सारगर्भितं व्याख्यानं कृतम्।

अर्थज्ञानार्थ शब्दप्रयोगः। प्रत्यर्थ शब्दानिनिवेशः इति भाष्योक्तेऽध्यय-नाध्यापने सम्प्रति उपेक्षा भवति, तस्यापि समाधानं प्रदत्तमत्र टीकाग्रन्थ-कारेण प्रौढ-पाण्डित्यरक्षार्थ फक्किकानां विशदशास्त्रार्थवर्णनं मिलतिऽस्मिन् टीकाग्रन्थे पाणिनि कात्यायनपतञ्जलीनां त्रिकालदर्शित्वसाधनपूर्वकं परस्परम् ऐक्यमतस्य रत्नप्रभाटीकायां व्याख्यानं कतं तदन्यत्रास्ति दुर्लभम् । 'षटकारकाणि इति मतस्य निरासपूर्वकं चत्वारि कारकाणीति विवेचितमत्र। कर्मादि कारकेषु व्यापारजन्य

फलोत्पत्यां कार्यकारणाभावस्य विवेचनमत्रकृतं ग्रन्थकर्त्रा । तद्यथा- समवायेन विक्लतिम्प्रति सादात्म्येन तण्डुलस्य कारणता' एवमेवान्यत्रापि विशदं विमर्शः कृतः।

अत्र प्रायः 3975 पाणिनीयसूत्राणि 748 अपाणिनीयानि उणादिसूत्राणि 116 लिङ्ङ्गानुशासन सूत्राणि, आहत्य 4839 सूत्राणि व्याख्यातानि पञ्चोलिना। तथा 1200 वार्तिकानां व्याख्यानं 2200 धातूनामर्थनिर्देशः स्त्रप्रभाटीकायां कृतो ग्रन्थकारेण।

5. राधिका लघुशब्देन्दुशेखरस्य

प्रणेता श्री ब्रह्मदत्तद्विवेदी

प्रकाशनवर्षम् - 1988 ख्रिस्ताब्दः

सिद्धान्तकौमुद्याया बहवष्टीकाः समुपलभ्यन्ते। अस्यां स्थितौ सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालये सम्मानितप्राध्यापकैः श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदिमहाभागैः विरचिताया राधिकाटीकाया गतार्थत्वा-दुपयोगिता सन्धिग्धति नैव वक्तुं शक्यते। यतो हि अल्पधियामपि छात्राणां कृतेऽस्याः व्याख्याया आवश्यकतत्वात् ।

पण्डितप्रवरामप्रसादत्रिपाठिनां गम्भीरया प्रस्तावनया समलङ्कृतोऽयं ग्रन्थस्तत्कृतः शिवसायुज्यप्राप्त्यनन्तरं प्रकाशितः। प्राचीन टीकासु यत्सार-वद्वस्तु तद् ग्रहीता स्वीयेन मौलिकचिन्तनेन किञ्चिदधिकमुल्लिखितं येन बाला अपि शेखरस्य गभीराशयमवगन्तुं शक्नुयुः ।

नागेशमतस्य पल्लवने टीकाकृतोऽस्य विशेषो लक्ष्यते। क्वचिद् विवादस्थलेषु यत्र पूर्वे टीकाकारा नागेशं न प्रमणतयाङ्गीकुर्वन्ति, तत्र टीकाकारोऽयं नागेशमतोपोद्यलनाय नैकानि मतानि प्रस्तौति। यथा चाऽभिनयचन्द्रिकाप्रभृतिटीकासु प्रत्याहारखण्डनं वीक्ष्य अत्र शेखर-ग्रन्थसमर्थनाय सारगर्भिता युक्तयः प्रतिपादिताः

सन्ति। अतश्च 'उरणलपरः' इति लकारघटितसूत्रपाठ एव भाष्य-तात्पर्यमवगाहमानः शेखरग्रन्थः सयुक्तिकमुपस्थापित इति।[112]

6. विद्यानिधि-व्याख्या

(महाभाष्यस्य हिन्द्याम्)

प्रणेता- भीमसेन वेदालङ्कारः

भीमसेनवेदाङ्कालारमहोदयः महाभाष्यस्य व्याख्येयं पितुर्नामनि प्रणीतवान्। अस्य पुत्रयोर्नाम प्रदीप उद्योतश्च स्तः यद्मह्राभाष्यटीकयोर्नाम अस्ति। श्रीमती रजनीदेव्याः पति भीमसेनः व्याकरणमहाभाष्यग्रन्थस्य 'विद्यानिधि' इत्याख्यां हिन्दी-व्याख्यां विरचितवान् । प्रथमाध्यायतोऽष्टमखण्डपर्यन्तं सम्पूर्ण महाभाष्यं लिखितवान् महोदयोऽयम्। परन्तु प्रकाशनन्तु केवलं प्रथमपादस्यैकतः नवाह्निकपर्यन्तमेवाभयत् ।

टीकावैशिष्ट्यम् -

व्याख्याग्रन्थोऽयं महाभाष्यस्य शब्दशः हिन्द्यामनुवादो न भूत्वा धाराप्रवाहयुक्ता भावयुक्ता च रोचकशैल्यां विलिखिता हिन्दी व्याख्या अस्ति। अत्र महाभाष्यस्य गूढतत्त्वानामुदघाटनस्य प्रयत्नः क्रियते ग्रन्थकर्त्रा।

महाभाष्ये एकस्मिन् विषस्य व्याख्यावसरे प्रसङ्गानुसारमन्य-विषयान्तरमूलकविषये विस्तृतविवेचनेन बहुधा मूलप्रारम्भिकसमस्यायाः वा पाठकस्य तारतम्यं विभज्यते। परन्तु विद्यानिधि इत्याख्यामस्यां व्याख्यायां मलविषयेन सहैवान्तरप्रसङ्गस्योपस्थापनकाले मूलेन विषयेण सह सम्बन्धो वा औचित्यमनवरतं दरीदृश्यते ।

---

[112] राधिका-लघुशब्देन्दुशेखरटीका, प्र.सं. 1988 ख्रिस्ताब्दे, सु. प्रकाशन

व्याकरणस्याध्येतृणामत्पधीयां छात्राणाङ्कृते तु ग्रन्थोऽयं गुरुकल्पग्रन्थेव कार्यं करिष्यति। अतोऽस्य कृते ग्रन्थकारेण यत्र-तत्र विस्तरेण व्याख्या अपि कृता। चिन्तनेन सहाल्पधीयां व्युत्पन्नमतिनामपि च मनसि निधाय शिष्य-बुद्धिव्युत्पादनार्थं प्रदीपोद्योतस्य प्रायः बहवो नूतनविचाराणामपि समावेशोऽत्र कृतो ग्रन्थक्रतुना।

निखिलं महाभाष्य प्रसङ्गनिर्देशिकापूर्वकमवतरणपूर्वकं प्रतिसूत्रं प्रति-आह्निकञ्च संख्यायुक्तेष्वनुच्छेदेषु विभक्तम्। महाभाष्ये यन्त्रैकस्य सूत्रस्य व्याख्याया अनन्तरं यानि कानि चान्यानि सूत्राणि सन्ति। तेभ्यः सूत्रेभ्यः पूर्वाणि पराणि च सूत्राणि न मिलन्ति। तर्हि ग्रन्थेऽस्मिन् मध्यवर्तीतानि अव्याख्यातृणि सूत्राण्यपि सरलार्थेन सोदाहरणेन च पादटिप्पण्यां व्याख्यातं (सूत्रितम्) ग्रन्थकारेण। इत्थमत्र सम्पूर्णां अष्टाध्यायी समाविष्टा।

7. दीपिका-वैयाकरणभूषणसारस्य

रचनाकारः मं. पं. दीनबन्धु झा

रचनाकालः 1945 ख्रिस्ताब्दः (सम्भाव्यते)

प्रकाशनकालः 2002 ख्रिस्ताब्दः

महावैयाकरणेन पण्डितदीनबन्धुझाशर्मणा सर्वत्राध्ययनाध्यापनयोः प्रचलितत्वेन छात्रोपयोगिन्या पङ्क्तिविवरणेन सह ग्रन्थाशयप्रकाशनपराया व्याख्याया आवश्यकतामनुभूय तदध्यापनस्य चिरकालिकानुभवाधारेण वैयाकरणभूषणसारस्य दीपिका नाम्नी व्याख्या विरचिता। व्याख्येयं मन्ये 1942-46 ख्रिस्ताब्दे वर्षमध्ये रचिता यदा एतच्छिष्येषु पं. मणिनाथ झा (दिल्ली विद्यापीठस्थः), पं. श्री गोविन्द झा (व्याख्याकृत्पुत्रः), पं. श्री माधवझा (व्याख्याकृत्पुत्रः) इत्यादयोऽधीयाना आसन्। वस्तुतस्तेषामध्यापनक्रम एव व्याख्येयं कृता। तेषां प्रश्नानां समाधानान्यत्र निवेशितानि सन्ति ।

भूषणसारदीपिकायाः मङ्गलाचरणमनुप्रासालङ्कारझङ्कृतिसम-लङ्कृतम्। तद्यथा-

"अन्तः करणावरण व्यपसारण कारणप्रणती।

गणपतिचरणावरूणौ करूणावरूणालयौ प्रणुमः ।।"

अस्यार्थः- अन्तःकरणस्य (बुद्धेः) आवरणम् (आच्छादनम्) अन्तः-करणावरणम्, तस्य व्यपसारणम् (वि+अपसारणं, बहिष्करणम्) अन्तःकरणा-वरणव्यपसारणम्, तच्चादः कारणम् (हेतु) अन्तः करणावरणव्यपसारण-कारणम्, तेन प्रणतिर्ययोः अनू अन्तःकरणावरणव्यपसारणकारणप्रणती, करुणावरुणालयौ करुणायाः (दयाया वरुणांलयः (सागर) तौ अरुण (रक्तवर्णी) गणपतिचरणी गणपतेः (गणेशस्य) चरणौ प्रणुम। अत्र समासबहुलत्वं रकारणकारयोरेकादशवारश्रवणत्वं च दर्शनीयमस्ति ।

विशाले ग्रन्थेऽस्मिन् बहवो नूतनविचाराः सन्ति तेषु केचिदशा यथा-

क. धातुसम्बन्धे प्रत्यया -

वसन् ददर्श, पठन्नासीत् इत्यादि प्रयोगेषु क्रियाद्वयमध्ये उत्तरा क्रियाभूतकालिकी विद्यते। ततः पूर्वस्थ-क्रियायाः सुतरा भूतत्वेन कथं वर्तमानकालिकलट् प्रत्ययः तत्स्थाने च शतृप्रत्ययो दृश्यते (काशिका-4-1), अस्याः शंकायाः निराकरणं कर्त्तु सूत्रमिदं पाणिनिना प्रणीतम् 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः'[113] इति। अभिप्रायोज्यं यद् वसन् इत्यस्यात्र लङ्न्तत्वेऽपि न वर्तमानकालोऽर्थः । भूतकालिकदर्शन-क्रियापेक्षया पूर्वत्वात् सुतरामस्य भूतत्वं सिद्धम् ।

तथाहि काशिकायाम् - धात्वर्थे धातुशब्दः। धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्धः। विशेषणविशेष्यभावः। तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति।

---

[113] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः 3.4.1

अग्निष्टोमयाय्यस्य पुत्रो जनिता। कृतः कटः श्वो भविता । भाविकृत्यमासीत्। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः। तत्र भूत कालो भविष्यत्कालेनाभि-सम्बध्यमानः साधुर्भवति। विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यस्य कालमनुरुध्यते। मतेऽस्मिन् वसन् ददर्शत्यस्यार्थो भवति भूतकालिकदर्शन-क्रियासम्बन्धिभूतकालिकवसनक्रिया।

महावैयाकरण दीनबन्धुशर्मणोऽत्र कथयन्ति यद्[114] धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः भवन्ति, अर्थात् वसन् ददर्श इत्यत्र मुख्यो धातुः दृश् धातु तत्सम्बन्धिवस्घातोः लडादिप्रत्ययोः यथाविहितेऽर्थे भवति। तथा च दर्शनक्रियापेक्षयैव वस् धातोः वर्तमानत्वं ज्ञायते। अर्थात् यदा वसन् ददर्शेत्युच्यते तत्कालापेक्षया दर्शनक्रियां भूतकालिकी वर्तते। दर्शनक्रियानिरूपिता च वसनक्रिया वर्तमानास्ति। 'कृतः कट श्वो भाविता' इत्यत्र श्वः (भविष्यत्काले) कटः निर्मितः (भूतकालिक-निर्माणयुक्तः) भविष्यति इत्येव बोधो भवति। अर्थात् नाधुनापेक्षया कटनिर्माणस्य भूतत्वं, किन्तु धातुसम्बद्धं भविता इति सम्बद्धं भूतत्वं ज्ञायते, इत्येव 'धातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यनेन क्रियते।

अतः एव वसन् ददर्श इत्यनेन भूतकालिकदर्शनक्रियानिरूपिता या वर्तमानकालिकी वसनक्रिया' तस्या एव बोधो भवति।

दर्पणखण्डनम् -

सारदीपिकायां दर्पणकृन्मतखण्डनं बहुधा विलोक्यते। किंचास्मिन् मूलार्थालापने भूयोऽशाः लिखिताः, किन्तु दर्पणे न्यायादिमतविचारायैव। तथा चोक्तं

---

[114] भूषणसारदीपिकागोविन्दशर्मसम्पादिता पांडुलिपिः पृ.173

दीनबन्धुशर्म्माभिः 'दर्पणस्य[115] प्रायेण न्यायमत-व्यवस्थापनप्रवृत्ततया वैयाकरणैः स्वसिद्धान्तबुद्ध्यानुपादेयत्वाच्च इति। एवं दर्पणादिभूषणसार-व्याख्यादितोऽस्याः व्याख्यायाः विलक्षणत्वं बहुविधं विलोक्यते । अस्याः सरला प्रणाली स्वीया एव, या न कुत्रापि दृश्यते, विषयेऽत्र द्रष्टारो मन्तारश्च विद्वांस एव प्रमाणम्।

अत्र बहवो नूतना विचाराः संक्षिप्ततया स्पष्टं निगदिताः। विशेषत-मीमांसाविषयका विषया अस्यां व्याख्यायां यथा स्पष्ट प्रदर्शिताः न तथान्यत्र (दर्पणेऽपि नहि)। अत वक्तुं शक्यते भूषणशारदीपिका नवीना विलक्षणा चास्ति।

सारदीपिकाया व्याख्याया अपरं वैशिष्ट्यमिदं यत् त्रिविधानाम-धिकारिणामुपयोगित्वा प्रयासो विहितः । साधारणविषयजिज्ञासूनां कृते प्रथमतो ग्रन्थलापनम् मध्यमजिज्ञासूनां कृते विषयस्फुटीकरणम् सूक्ष्मदर्शितानां कृते विषयपरिष्कारश्चेति । यस्य यावत् प्रयोजनं सतावन्नेवांशं विलोक्य सन्तुष्टो भवितुर्महति । एकत्र त्रिविध व्यवस्था वर्तते।

8. शाङ्करी-भूषणसारस्य-टीका

प्रणेता श्रीशङ्करशास्त्रीः

रचनाकालः 1957 ख्रिस्ताब्दः

श्रीरङ्गभट्टपुत्रेण शङ्करशास्त्रिणा 1957 ख्रिस्ताब्दे वर्षे 'शाङ्करी नाम्नी भूषणसारस्य टीका विरचिता। टीकेयं सुविस्तृता, सारल्येनावबोद्धुं शक्या पाण्डित्यपूर्णा सन्दर्भसंयोजिता चेत्यवगम्यते। पुण्यपत्तनस्यानन्दा-श्रममुद्रणालये 1957 ख्रिस्ताब्दे टीकेयं प्रकाशिता जाता। भारद्वाजकुलोत्पनस्य रमेति नाम्नाख्यातायाः मातायाः पुत्रस्य श्रीशङ्करस्य अस्यां टीकायां विशेषः प्रयासो

---

[115] धात्वर्थ का. 5, पृ. 80, दर्पण पृ. 52

दरीदृश्यते। महानुभावोऽयं पण्डितः श्रीनरहरिरस्य ज्यायान् भ्राता आसीत् यो हि विद्याशंकरभारती' इति नाम्ना जगद्गुरुपदे आरूढ आसीत् ।

9. ज्ञापकसंग्रहस्य व्याख्या

प्रणेता श्रीरामानुज तातार्यः

प्रकाशकः सं. विद्यापीठतः (तिरूपतिः)

श्रीरामानुज तातार्यमहानुभावेन श्रीनागेशकृतो ज्ञापकसङ्ग्रहो ग्रन्थो व्याख्यातः। अनेनात्र तदितरज्ञापकानां संग्रहं विधाय च व्याख्यातः। ग्रन्थोऽयं तिरूपतिस्थ रा. संस्कृत विद्यापीठतः 1972 ख्रिस्ताब्दे वर्षे प्रकाशितः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् श्रीरामानुजतातार्येण प्रत्याख्याताः परिभाषाः परित्यक्ताः। महानुभावोऽयं व्याकरण न्यायादि शास्त्रावतारस्वरूपः तिरूपतिनगरमध्यास्ते।

5. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतटीकाकाराणां संस्कृतेतर-टीकाकाराणाञ्च टीकया सह अकारादिक्रमेण विरचिता सूची

प्रणेता	**टीकाग्रन्थः**	**प्रकाशकः**	**प्रकाशन कालः**
1. आचार्यः, वामदेवः	i. प्रतिमा (वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्डटीका)	कृष्णदास अकादमी, वाराणसी	1987
2. उपाध्यायः शर्मा सभापतिः	i रत्नाप्रभा (लघुमञ्जूषा-ग्रन्थस्यतात्पर्यान्त भागो लभ्यते) ii लक्ष्मीः (वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्या कारकान्तभागो)	चौ. सं. सीरीज ऑफिन्स, वाराणसी मोतीलालबनारसीदास, वाराणसी	1973

3. जिज्ञासु, ब्रह्मदत्तः	i अष्टाध्यायी भाष्य-प्रथमावृत्तिः (प्रथमत-स्तृतीयाध्यान्तो भागः) ii अष्टाध्यायी भाष्य-प्रथमावृत्तिः (प्रथम-तस्तृतीयाध्यान्तो भागः) पंचमसंस्करणम् iii अष्टाध्यायी भाष्य-प्रथमावृत्तिः (द्वितीया-दिपञ्चमाध्यायान्तो भागः) iv अष्टाध्यायी भाष्य-प्रथमावृत्तिः (द्वितीया-दिपञ्चमाध्यायान्तो भागः) षष्ठसंस्करणम्	रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ	1964 1965 1964 1966
4. झाः, पं. आद्याचरणः	i मनोरमा शब्दरत्न-प्रकाशिका ii लेखाः नित्यं शब्दमयं ब्रह्म	पटना पटना	1965
5. झा. पं. ताराकान्तः	i लघुशब्देन्दुशेखर-दीपिकाव्याख्या	दरभंगा संवि. विद्या	1987

6. झा, महेशः	i 'विमला' महाभाष्य-नवाह्नि-कटीका	संस्कृतशोध सं. दरभंगा	
7. त्रिपाठी, जयशंकर लालः	i 'भावप्रकाशिका' परम-लघुमञ्जूषाटीका	कृष्णदास अकादमी, वाराणसी	1985
8. त्रिपाठी, नारायण-दत्तः	i प्रकाश' वाक्यपदीय-टीका	श्रीचंद कॉलेज, वाराणसी	1937
9. त्रिपाठी, रामचरितः	i फक्किकासरलार्थः	चौ. प्रकाशन, वाराणसी	1942
10. त्रिपाठी, रामप्रसादः	i सुबोधिनी (भूषणसार-टिप्पणी-गोपालशास्त्रिनेनेकृत्या सरलया टीकया सहिता) ii. सिद्धान्तचिन्तामणिः	चौ.सं. सीरीज ऑ. वाराणसी सं.सं. वि.वि. वाराणसी	1952 -
11. दास, कृष्णः	पारसीकप्रकाशः	सं.सं.वि.वि. वाराणसी	1965
12. द्विवेदी, ब्रह्मदत्तः	राधिका' लघुशब्देन्दुशेखरटीका	सुशीलप्रकाशनम्, पटना	1988
13. देवी,	i अष्टाध्यायीभाष्या-	रामलाल कूपर ट्रस्ट,	1968

प्रज्ञा	त्यगावृति, षष्ठ सप्तम-अष्टायाध्यायात्मिका ii अष्टाध्यायीभाष्य-प्रथमावृत्तिः, षष्ठं संस्करणम्	बहालगढ़ रामलाल कूपर ट्रस्ट, महालगढ़	 1966
14. नेने, गोपालशास्त्री	i 'सरला' भूषणसार-टीका (रामप्रसाद त्रिपाठिकृत्या सुबोधिन्या) टिप्पण्या सनाथिता ii. व्याकरणपूर्वपक्षा-वलिः	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी चौ. प्रकाशनं, वाराणसी	1952 1927
15. पञ्चोली, बालकृष्णः	'प्रभा' भूषणसारटीका	चौ. प्रकाशनं, वाराणसी	1966
16. पर्वतीयः, नित्यानन्द पन्तः	'अर्थदीपिका' (परमलघुमञ्जूषाटीका)	चौ.सं.सी.ऑ., वाराणसी	1946
17. मारूलरकर शास्त्री शंकरः	शांकरी-भूषणसारटीका	आनन्दाश्रम मुद्राणालय, पुणे.	1957

18. मिश्रः, जयदेवः	i. जया-व्युत्पत्तिवादटीका ii. विजया-परिभाषेन्दु-शेखरटीका	त्रिभूक्ति प्रकाशन, इलाहबाद त्रिभूक्ति, प्रकाशन, इलाहबाद	1927 1962
19. मिश्रः, प्रभाकरः	i. प्राभाकरी भूषणसार-टीका	अरविन्दमिश्रमकरन्द-मिश्री श्रीरामानुज संमहा वाराणसी	1982
20. मिश्रः, ब्रह्मशंकरः	व्याकरणोत्तरपक्षः	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी	-
21 मिश्र, मुरलीधरः	i. रश्मिः- प्रक्रियाकौमुदी-टिप्पणी, स्त्रीप्रत्ययान्त-प्रथमो-भागः ii. रश्मिः– प्रक्रियाकौमु-दीटिप्पणी द्वितीयोभागः iii. रश्मिः- प्रक्रियाकौमु-दीटिप्पणीः तृतीयोभागः	सम्पू सं. वि. वाराणसी सं. सं. वि. वाराणसी सं. सं. वि. वि. वाराणसी	1977
22. मिश्र, यदुनाथः	i. गूढार्थदीपिका-पदवाक्यरत्नाकर टीका ii. समासशक्तिवादः iii. व्यञ्जनावादः	सं.सं.वि.वि. वाराणसी वाराणसी बिहार संस्कृत सा. समिति	1960 1926

23. मिश्र, श्रीनारायणः	i. दुर्घटवृत्तिव्याख्या सम्पादनम् ii. काशिका-पदमञ्जरी-सम्पादनम् iii. परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या सम्पादनम् च iv. स्फोट-मीमांसा	वाराणसी वाराणसी वाराणसी सं. सं. वि. वि., वाराणसी	1973 1973 1973 1961
24. मिश्रः हर्षनाथः	i. दुर्गाटीका-परिभाषेन्दुशेखरस्य	नई दिल्ली	1970
25. मैथिल इन्दिरादत्तः	i. फक्किकाप्रकाशः	चौ. प्रकाशन, वाराणसी	1947
26. शर्मा, रघुनाथः	i. अम्बाकर्ती-वाक्य-पदीय टीका, (ब्रह्मकाण्डात्मको प्रथमो भागः) ii. अम्बाकर्ती-वाक्य-पदीय टीका, (ब्रह्मकाण्डात्मको द्वितीयो भागः) iii. अम्बाकर्ती-वाक्य-पदीय टीका, (पदका-	सं.सं. वि.वि., वाराणसी सं.सं. वि.वि., वाराणसी सं.सं. वि.वि., वाराणसी	1963 1980 1991

	ण्डात्मकस्मृतीयो भागः) द्वितीयसंस्करणम् iv. अम्बाकर्तीवाक्य-पदीय टीका. (पदकाण्ड-स्य द्वितीयो भागः, द्वितीयसंस्करणम्) v. अम्बाकर्ती-वाक्य-पदीय टीका, (वृत्तिस-मुद्देशात्मकोभागः) vi. महाभाष्यटिप्पणी vii. व्याकरणदर्शनविन्दुः	सं.सं. वि.वि., वाराणसी सं.सं. वि.वि., वाराणसी सुधीरप्रकाशनम्, वाराणसी सं.सं. वि.वि. वाराणसी	1997 1997 1987 1965
27. शर्मा, रामशरण	कौमुदीकथाकल्लोलिनी	चौ. सं. सीरीज ऑ. वाराणसी	1961
28. शर्मा, लक्ष्मणः	i तत्त्वप्रकाशिका-परिभाषेन्दु-शेखरटीका	चौ. सं. संस्थानं, वाराणसी	1978
29. शास्त्री, अमृतलाल	i भावप्रकाशिका-परिभाषेन्दुशेख-रटीका	गीता विद्यालय, जाम-खाभलिया, (गुजरात)	1964
30. शास्त्री,	i तत्त्वप्रकाशिका-	गुरुकुलकांगडी, हरिद्वार,	1952-62

गंगाधरः	अष्टाध्यायी व्याख्या		
31 शास्त्री, गुरुप्रसादः	1. वरवर्णिनी-लघुशब्देन्दुशेख-रटीका	भार्गव पुस्तकालय, वाराणसी	1940
32. शास्त्री, गोविन्दः	i लघु जटाजूट-परिभाषेन्दु-शेखरटीका	मास्टर खेलाडीलाल वाराणसी	1940
33. शास्त्री, गौरीनाथ	i. प्रभा-प्रामाण्य-वादटीका	सं.सं.वि.वि., वाराणसी	-
34. शास्त्री तातासुब्बाराय	i गुरुप्रसाद-लघुशब्देन्दुशेखरटीका	आनंदप्रेस, मद्रास	1926
35. शास्त्री, पेरीवैकटेशरः	i गुरुप्रसादशेप लघुशब्देन्दुशेखरटीका	आना वि.वि. आ. प्रदेश	1941
36. शास्त्री, वेणीमाधवः	i. परिष्कारदर्पणः	चौखम्बा प्रकारान्न, वाराणसी	1934
37. शास्त्री, रामशरणः	i. पाणिनीयशास्त्रे वैशेषिकतत्त्व-मीमांसा	स्वप्रकाशित, दिल्ली	1976
38. शास्त्री, सदाशिवः	i. रत्नदीपिका-प्रौढमनोरमाटीका	चौ. प्रकाशन, वाराणसी	1934
39. शुक्ल,	i. ज्योत्सना-	सं. महा, सयाजिरावविश्वावि	1961

कालिकाप्रसादः	परमलघुमञ्जू-षाटीका	बडौदा, गुजरात	
40. शुक्ल, रामयत्नः	i. वैयाकरणभूषणटीका	_ _ _	_
41. शुक्लः, वेणीशंकरः	i. शास्त्रार्थकला-व्युत्पत्तिवाद-टीका ii. शास्त्रार्थकला-परिभाषेन्दुशे-खरटीका	चौ. प्रकाशन, वाराणसी चौ. प्रकाशन, वाराणसी	1943 1943
42. शुक्लः सूर्यनारायणः	i. 'पाणिनीयव्याकरणे वादरत्नम् ii. भावप्रदीपः	चौ. प्रकाशन, वाराणसी चौ. प्रकाशन, वाराणसी	1946 1975

(इति तृतीयोऽध्यायः)

❖ ❖ ❖